

ATLAS NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA

DEKLINACE SUBSTANTIV

OLOMOUČ 2022

Název	Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv
Autoři	PhDr. Martina Ireinová, Ph.D. ¹ prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc. ² Mgr. Jakub Koníček ² Mgr. Petra Přadková ¹ Mgr. Marta Šimečková, Ph.D. ¹ PhDr. Milena Šípková, CSc. ¹ RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M. ² Mgr. Tereza Kopecká ¹ Mgr. Filip Kubeček ¹ Bc. Tadeáš Krch ¹ ¹ Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i. ² Katedra geoinformatiky, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci Atlas vznikl na základě řešení projektu č. DG20P02OVV029 <i>„Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“.</i> Poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II. V atlase byla použita data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<i>https://lindat.cz</i>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (projekt č. LM2018101). Recenzenti doc. Ing. Miroslav Mikšovský, CSc. (emeritní docent Českého vysokého učení technického v Praze) doc. PhDr. Marie Janečková, CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích) Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc, pro Katedru geoinformatiky jako její 102. publikaci. Ediční řada M·A·P·S· (Map and Atlas Product Series), Num. 26 1. vydání © Univerzita Palackého v Olomouci, 2022 Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost. DOI ISBN
	10.5507/prf.22.24462455 978-80-244-6245-5

ÚVODNÍ SLOVO

Třetí svazek *Atlasu nářečí českého jazyka* má za cíl představit čtenáři bohaté rozrůznění spisovných a nářečních variant, které užíváme při skloňování podstatných jmen. V prezentování nářečního materiálu autoři vhodně postupují zvyšující se gramatickou komplexitou zachyceného materiálu. Po druhém svazku *Atlasu nářečí českého jazyka*, věnovaném pouze jednomu pádovému tvaru (tj. instrumentálu plurálu), představují zde pádových tvarů hned několik na vybraných typech podstatných jmen.

Jestliže jsme ve druhém svazku mohli pozorovat mj. obměny stylového příznaku slova vázané jen na koncovku, zde se jednotlivé nářeční varianty mnohdy liší vícero rysy – obměnou kmene (*loket* × *lokeť*), různými typy skloňování (*mrkev* – *mrkva* – *mrkve*), konkurencí různých výrazů (*nežit* – *vřed* a jejich variantní obměny) apod. Můžeme si tak snadno a názorně udělat představu o tom, jak pestrý je inventář jednotlivých nářečí a z kterých strukturních stavebních kamenů našeho jazyka čerpá prvky, jimiž se liší jedno nářečí od druhého. Přeji čtenáři, aby při čtení atlasu pro sebe učinil řadu pozoruhodných objevů.

PhDr. Martin Prošek, Ph.D.

ředitel Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

NÁŘEČÍ ČESKÉHO JAZYKA INTERAKTIVNĚ

Vlivem společenských a hospodářských změn se proměňuje způsob života, roste vzdělanost, lidé se častěji stěhují, často odcházejí z venkova do měst za prací. To vše ovlivňuje naši každodenní komunikaci a přispívá ke stírání nářečních diferencí. Ústup nářečí je dlouhodobý proces, jež nelze zastavit. Aby toto unikátní kulturní nehmotné dědictví bylo uchováno i dalším generacím, dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR od svého vzniku zaznamenává stav našich nářečí, popisuje je a vědecky zpracovává.

Syntetickým shrnutím výsledků výzkumu a vývoje v rámci projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“ a také výzkumů za celou dobu existence pracoviště byla výstava „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“, prezentovaná v roce 2022 ve Vlastivědném muzeu v Olomouci a v Moravské zemské knihovně v Brně (více na www.ceskanareci.cz).

Čelné místo mezi výstavními exponáty zaujímal komplet 40 map prezentujících nejen nářeční jevy ustupující a zanikající, ale i jevy stále živé. Mapy, představující nářeční difference morfologické a lexikální, byly vytvořeny na základě dat z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (viz s. 6) z přelomu 60. a 70. let 20. století pomocí unikátního softwaru ProMap, jež je výsledkem společného dialektologicko-geoinformatického projektu, a jsou součástí interaktivního nářečního geoportálu DiaMa.

Z těchto map bylo do *Atlasu nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* zařazeno 33 map, jež dokládají variabilitu nářečních forem při tvoření vybraných pádů 28 substantiv. Nářeční tvary jsou především z důvodu přehlednosti map uvedeny v lemmatizované, „pospisovnělé“ podobě, hláskové obměny jsou zobrazeny jen na vytipovaných mapách (zejména pokud je taková obměna spjata i s morfologickým vývojem sledovaného tvaru), jinak lze konkrétní hláskové realizace najít na mapách hláskových obměn. Ke každé mapě náleží krátký komentář popisující pádové formy a zakončení, jejich původ, vývoj a zeměpisné rozšíření. Delší texty seznamují s reáliemi dřívějšího venkovského života, se způsoby hospodaření, se zvyky atd. a jsou obohaceny množstvím nářečních dokladů z Archivu lidového jazyka, uloženého v dialektologickém oddělení (větné doklady jsou uváděny v dialektologickém přepisu).

Tento atlas, stejně jako *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020) a *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (2022), přibližuje novou formou vybrané téma. Každý z atlasů je jedinečný svým vizuálním stylem a obsahuje kromě analytických map i mapy syntetické, jež představují vyvrcholení společné dialektologicko-geoinformatické práce a přinášejí hodnotné dialektologické výsledky.

OBSAH

VÝZKUM NÁŘEČÍ	6
ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS	7
LEGENDA	8
JAK ČÍST ATLAS	9
VÝZKUMNÉ LOKALITY	10
SEZNAM VÝZKUMNÝCH LOKALIT	11
NOMINATIV SINGULÁRU	13
LOKET	14
CHLÉB, CHLEBA	16
HUSA	18
DÍŽE, DÍŽ	20
KUCHYNĚ, KUCHYŇ	22
MRKEV	24
KOST	26
GENITIV SINGULÁRU	29
STŮL	30
NOS	32
NŮŽ	34
PLÁČ	36
KREV	38
PEC	40
CUKROVÍ	42
DATIV SINGULÁRU	45
PEKAŘ	46
PEŘÍ	48
AKUZATIV SINGULÁRU	51
VŘED	52
KAŠE	54

LOKÁL SINGULÁRU	57
ÚL	58
KŮŇ	60
OHEŇ	62
UCHO	64
INSTRUMENTÁL SINGULÁRU	67
DÍŽE	68
KREV	70
NOMINATIV PLURÁLU	73
VŮZ	74
LOKET	76
MÍSA	78
RUKA	80
GENITIV PLURÁLU	83
KOČKA	84
KOZA	86
HUSA	88
LOKÁL PLURÁLU	91
KRÁVA	92
KOST	94
PROSTOROVÁ SYNTÉZA	97
ZÁVĚR	100
SUMMARY	101
LITERATURA A ZDROJE	102
DIALEKTOLOGICKÉ ODDĚLENÍ	
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ	104
KATEDRA GEOINFORMATIKY	105

VÝZKUM NÁŘEČÍ celouzemní nářeční výzkum

V letech 1964–1976 probíhal celouzemní nářeční výzkum, který uskutečnili pracovníci tehdejšího pražského a brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český pomocí přímé metody. Na rozdíl od dřívějších fází nářečního výzkumu realizovaných metodou nepřímou (do výzkumných lokalit byly zaslány dotazníky, které vyplňovali zpravidla místní učitelé spolu s rodilými mluvčími a poté je vraceli zpět do ústavu) dialektologové vyjžděli do terénu a pomocí *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* zjišťovali odpovědi na 2 649 dotazníkových položek. Sledovali lexikum vztahující se ke každodennímu životu venkovského člověka (místní a domácí prostředí, hospodářství, zemědělské práce, příroda, člověk, život člověka, společenský život) a soustředili se přitom i na jevy diferencující se hláskově, slovtvorně, gramaticky a syntakticky. Zjišťování některých nářečních pojmenování usnadňovala obrázková příloha *Dotazníku* s 34 náčrtky některých venkovských reálií, např. koňského postroje, pluhu, rádlu, kosy, cepu, máselnice.

Hlavním cílem celouzemního výzkumu bylo zachytit nejstarší stav našich tradičních nářečí, proto se pozornost zaměřila především na starousedlé zemědělské obyvatelstvo: ve 420 venkovských lokalitách bylo dotazováno celkem 4 364 respondentů z vrstvy nejstarší generace.

Po ukončení výzkumu na venkově byl v roce 1973 zahájen výzkum ve městech, pro nějž byl navíc vytvořen *Dodatkový lexikální dotazník pro výzkum mluvy ve městech*. S jeho pomocí se zjišťovala pojmenování pro 139 reálií vztahujících se k městskému životu, např. pro tramvaj, biograf, klepadlo na koberce. Do výzkumu běžné městské mluvy se zapojilo 1 032 mluvčích (365 ze starší generace, 667 z mladé generace). Ve vnitrozemí se zkoumalo u příslušníků nejstarší generace i u 14–15leté mládeže; v pohraničí se výzkum soustředil jen na mluvu nejmladších mluvčích, neboť po poválečném osídlování těchto oblastí zde žilo obyvatelstvo nářečně, zčásti i jazykově různorodé.

Nářeční výzkum byl uskutečněn i ve 13 vybraných vesnicích se starší českou kolonizací v zahraničí, a to v Polsku, bývalé Jugoslávii (dnešním Chorvatsku, Srbsku, Bosně a Hercegovině) a v Rumunsku.

Dialektologické přepisy nářečních dokladů

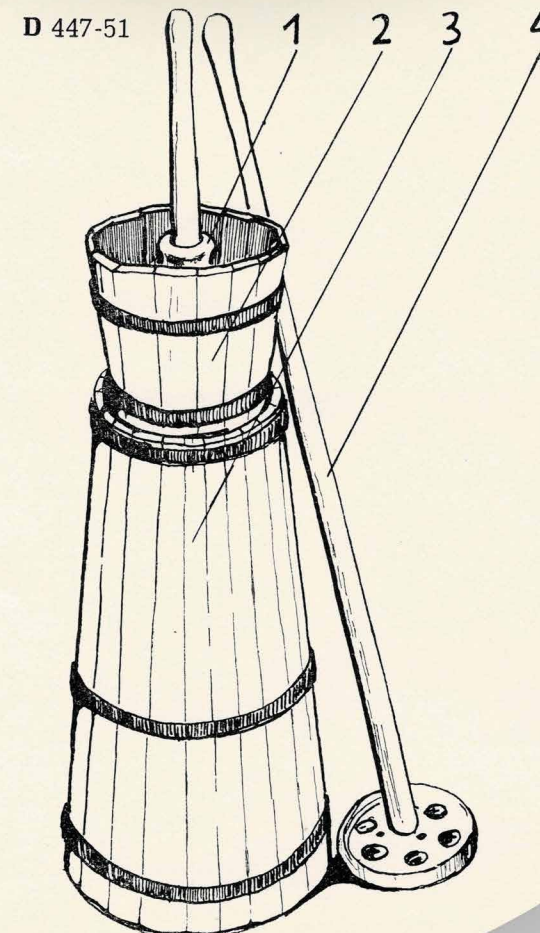
Při prepisech se vychází z *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* (1943; rozšířená verze 1951) – vše je zapisováno podle místní výslovnosti: slova *dítě*, *nízko*, *kůň*, *věří*, *dobří*, *všechno*, *kdo* jako *díte*, *ńisko*, *kůň*, *vjeří/v'eří/v'eřý*, *dobří/dobry*, *fšechno*, *gdo* atd. (podrobněji viz např. Kloferová–Šipková, 2018, s. 14–15).

V dialektologických zápisech se pro výslovnost některých hlásek užívají speciální znaky, např.:

- tvrdé *l* – *ł* (*łłava*);
- tzv. *l* obalované – *ɥ* (*ɥłava*);
- výslovnost hlásky *v* jako *ɥ* (*ɥraɥda*) nebo *w* (*woko*);
- měkké retnice – *b'*, *p'*, *m'*, *v'*, *f'* (*b'ič*, *p'ekný*, *m'esto*, *v'eďet*, *tref'it*);
- měkké ostré sykavky a polosykavky českého typu – *s'*, *z'*, *c'*, *dz'* (*s'eno*, *z'ima*, *dz'ec'o*, *dítě'*);
- měkké ostré sykavky a polosykavky polského typu – *ś*, *ź*, *ć*, *dź* (*śano*, *źima*, *dźećo*);
- otevřené (široké) *e*, *o* – *e*, *o* (*rębę*, *ryby'*, *rōka*, *ruka'*);
- neurčitá (redukováná) hláska – *ə* (*pšeňəca*).

116	452	„podmáslí“	ponmásli
	453	„syrovátka“	siravátka
	454	a) „domácí tvaroh“ b) sýr (starý domácí) 1.sg. (sejra) 1.sg. (3.den uš perní)	braroh / braroh pernej tvaroh, sejri se pak uđli taki stvaroh, sejrečki takov
	455	„olomoucké tvarůžky“	olomoneki sejrečki
	456	chléb: 1./4.sg. (chléb - chleba)	chleba;
	457	VM těsto	/
	458	díže: 1.sg.	ďiš
	459	2.sg.	do ďiže
	460	7.sg.	ďiže; ďiži
	461	„ošatka“ (slaměná, mělká, např. na vymíslený chléb)	vošatka
	462	„kulatý bochník chleba“	pecen kulatý chleba bochník (byvalý v tih mla dnos) kulatý pecen
	463	„podlouhlý bochník chleba“	veha; šiška; štrichava
	464	„sražená část chleba při kůrce“	brousek
	465	„skrojek chleba“	to prúci co se wotkroji, to je slíbek, šeckí sme chtěli slíbek, tet rikaji taki skrojek, ale mř jen slíbek slíbek / -ě -

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS

výsledek výzkumu

Šestisvazkový *Český jazykový atlas* (ČJA; knižně 1992–2011) obsahuje 1 558 map a 1 578 komentářů. Toto rozsáhlé jazykovězeměpisné dílo podává všestranný pohled na nářečí českého jazyka, přináší jejich územní rozrůznění a postihuje hlavní tendence jejich vývoje.

První tři svazky jsou věnovány lexiku, čtvrtý morfologii, v pátém svazku jsou zpracovány jevy hláskoslovné, syntaktické, tvoření příslovců, doplňkový výzkum ve městech a mapy svazků izoglos. Závěrečný, šestý svazek *Dodatky* obsahuje abecední rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků (zhruba 25 tisíc nářečních slov a slovních forem), bibliografii české dialektologie od r. 1968 (téměř 900 záznamů), charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky. Stav našich nářečí na přelomu 60. a 70. let 20. století a obraz dřívějšího života na vesnici dokresluje soubor 70 ukázek nářečních promluv, pořázených během výzkumu pro ČJA. Vedle zvukového záznamu jsou k dispozici též zjednodušené dialektologické přepisy těchto ukázek.

V letech 2012–2017 byly jednotlivé svazky zrevidovány a jejich 2., elektronické, opravené a doplněné vydání bylo zpřístupněno na internetu (ve formátu PDF na <https://cja.ujc.cas.cz/>, od roku 2018 je atlas zveřejňován ve formátu HTML na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>).

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS

Položky ▼ Zobrazit heslo

ČJA

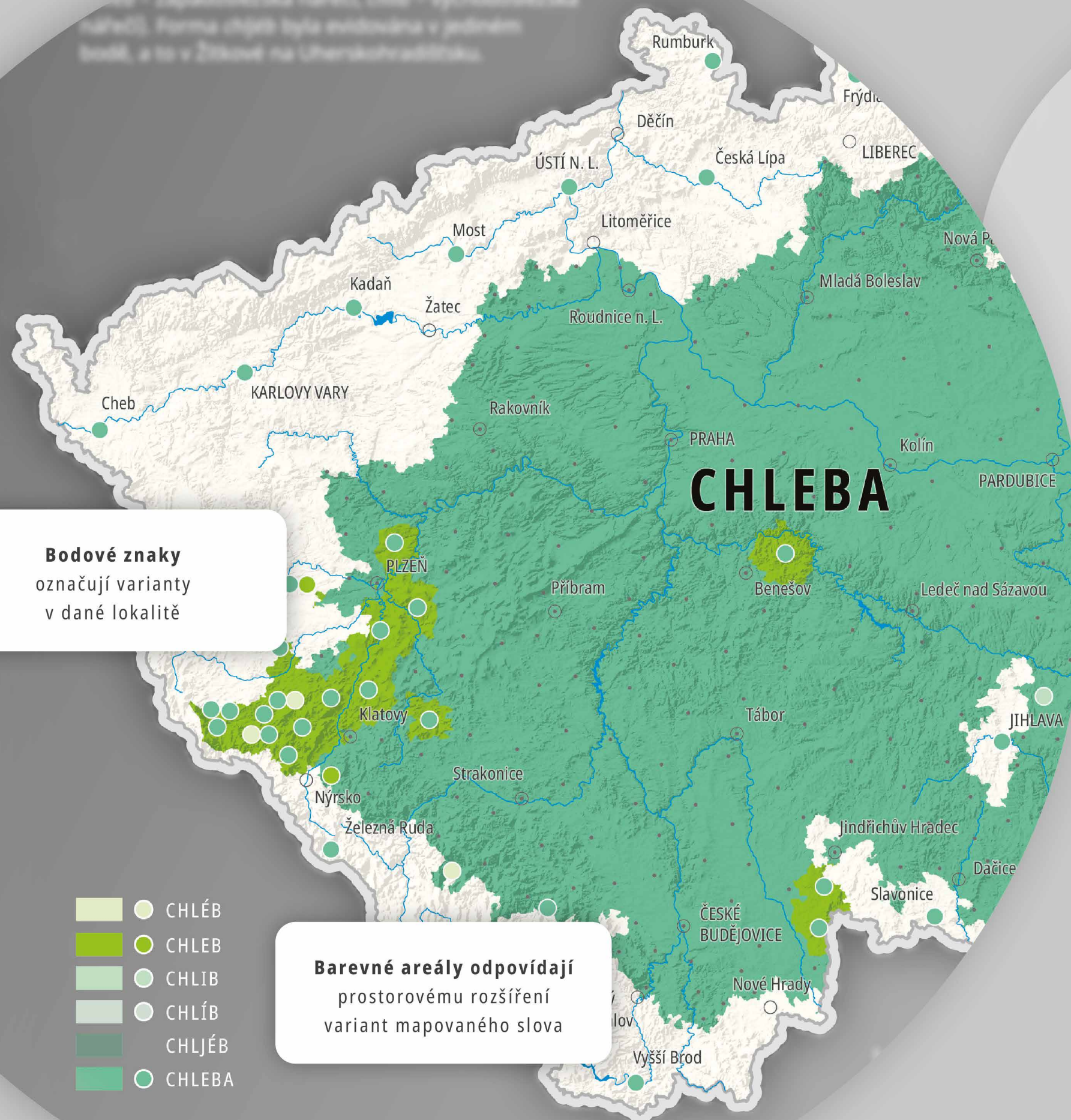
- Verze atlasu k tisku

Užitečné odkazy

- Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)
- Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)
- Slovník nářečí českého jazyka (SNČJ)
- Slovník pomístních jmen v Čechách (SPJČ)
- Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku (SPJMS)

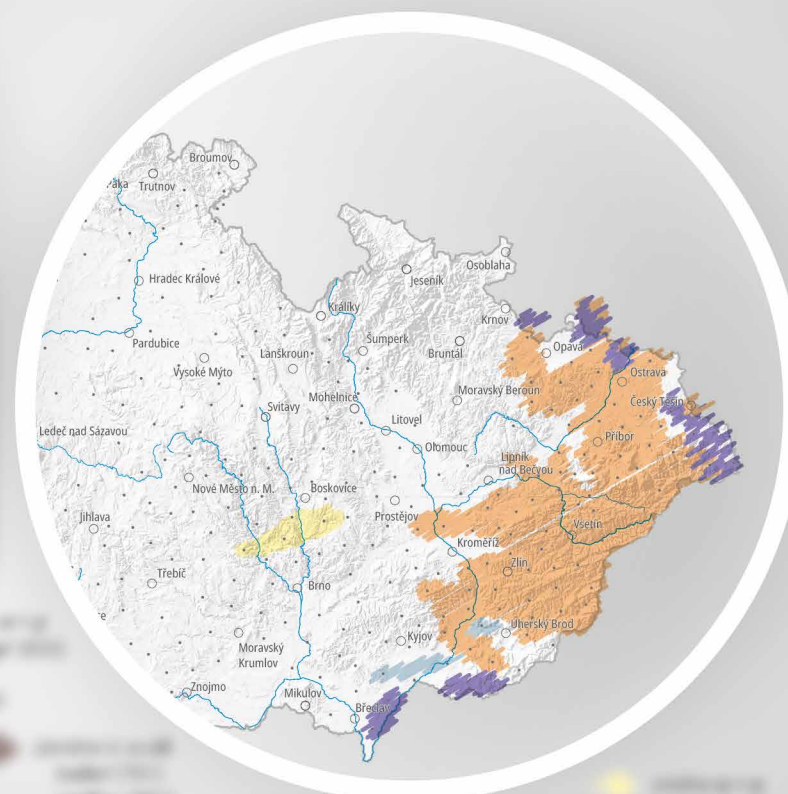
LEGENDA

JAK ČÍST ATLAS

Stručný dialektologický text
popisující zejména pádová zakončení,
jejich původ a vývoj
(příklady uvedeny zpravidla
v pospisovnělé podobě)

Mapa hláskových obměn
znázorňuje pomocí barevných ploch
oblasti s regionálními hláskovými
obměnami nářečních variant
mapovaného slova.

Legenda mapy hláskových obměn
s příklady v dialektologickém přepisu

výslovnost tvrdého l: ł
łokeť (748)
łokeč (809)

Hlavní analytická nářeční mapa v měřítku 1 : 1 400 000

barevnými areály znázorňuje územní rozšíření
nářečních variant mapovaného slova
(uvedeny v pospisovnělé podobě)
a bodovými znaky jejich dubletní výskyt.
Z důvodu zachování přehlednosti mapa obsahuje
jen vybrané hláskové varianty,
ostatní jsou v mapě hláskových obměn.

Legenda mapy

LOKET
 LOKEŤ

ŘEKLI

ve Štítině (Opavsko,
2 km severozápadně od 807)
uvíďžyš, za co je teho łokeč
v Blatničce (Hodonínsko,
4 km západně od 746)
brňí ňe lokeť
na Chodsku
*kolik takuvijch pruhů bulo,
tůlig zlatijch stál loket*
na Kelečsku
*tkalcofskej łoked' mejvať
dvacet pasem ňití*

Ukázky užití nářečních variant
uvedené v dialektologickém přepisu

VÝZKUMNÉ LOKALITY

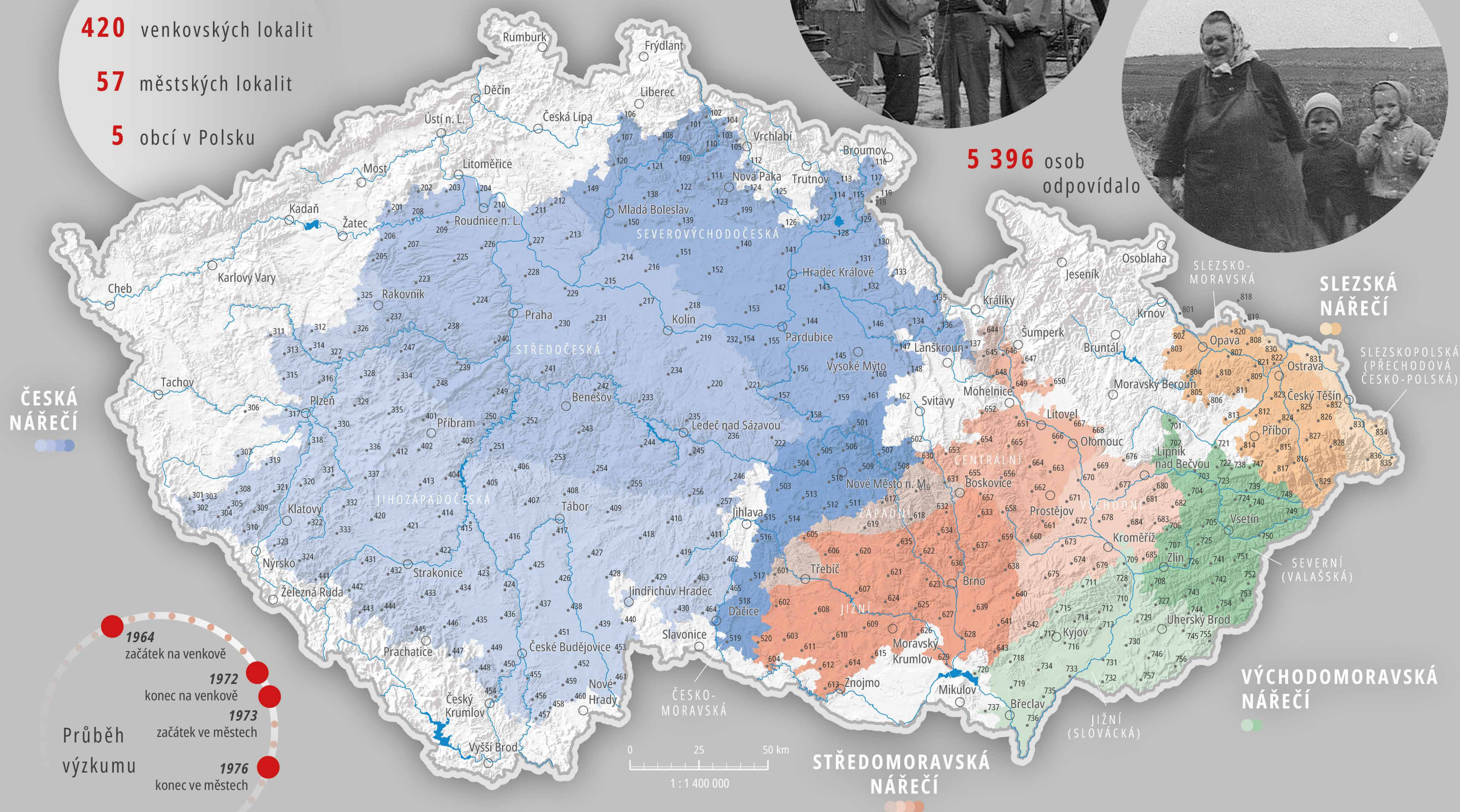
420 venkovských lokalit

57 městských lokalit

5 obcí v Polsku

30 dialektologů
provádělo výzkum

5 396 osob
odpovídalo

SEZNAM VÝZKUMNÝCH LOKALIT

1	Cheb	66	Prostějov	124	Pecka	201	Raná	241	Těptín	324	Nemilkov	427	Tučapy	502	Rohozná	622	Chudčice	662	Ohrozim	717	Strážovice	757	Javorník
2	Tachov	67	Kroměříž	125	Bílá Třemešná	202	Chrástřany	242	Ostředek	325	Přílepy	428	Pluhův Žďár	503	Hrbov	623	Žebětín	663	Třebčín	718	Kobylí	801	Branice POL
3	Karlovy Vary	71	Lipník nad Bečvou	126	Vilantice	203	Siřejovice	243	Popovice	326	Šípy	429	Kamenný Malíkov	504	Velká Losenice	624	Čučice	664	Pěnčín	719	Velké Bílovice	802	Neplachovice
4	Kadaň	72	Vsetín	127	Dolany	204	Libotenice	244	Strojetice	327	Kozojedy	430	Mosty	505	Světnov	625	Hlína	665	Hvozd	720	Šakvice	803	Hlavnice
5	Most	73	Kyjov	128	Slavětín n. Metují	205	Pnětluky	245	Rejčkov	328	Vejvanov	431	Nezamyslice	506	Kadov	626	Jezeřany	666	Příkazy	721	Bernartice n. O.	804	Domoradovice
6	Ústí nad Labem	74	Uherský Brod	129	Česká Čermná	206	Jimlín	246	Dobrohostov	329	Volduchy	432	Kraselov	507	Ubušín	627	Syrovice	667	Hnojice	722	Petřkovice	805	Větkovice
7	Česká Lípa	75	Břeclav	130	Kounov	207	Hříškov	247	Broumy	330	Lhůta	433	Čepřovice	508	Věstín	628	Nosislav	668	Dolany	723	Juřinka	806	Lukavec
8	Rumburk	79	Mikulov	131	Trnov	208	Orasice	248	Radouš	331	Chocenice	434	Křtětice	509	Vojtěchov	629	Ivaň	669	Velký Týnec	724	Velká Lhota	807	Mokré Lazce
9	Frýdlant	81	Opava	132	Libel	209	Brníkov	249	Velká Lečice	332	Kramolín	435	Podeřístě	510	Jámy	630	Horní Poříčí	670	Charváty	725	Trnava	808	Bohuslavice
10	Trutnov	82	Ostrava	133	Liberk	210	Bechlín	250	Drevníky	333	Velenovy	436	Zahájí	511	Bobruvka	631	Zboněk	671	Hrubčice	726	Klečůvka	809	Vřesina
11	Nová Paka	83	Příbor	134	Žampach	211	Strážnice	251	Svatý Jan	334	Drozdvov	437	Drahotěšice	512	Krásněves	632	Bořitov	672	Tvorovice	727	Částkov	810	Hlubočec
12	Hradec Králové	84	Český Těšín	135	Kláštevec n. Orlicí	212	Sedlec	252	Křečovice	335	Těně	438	Ponědraž	513	Bohdalov	633	Šošůvka	673	Tištín	728	Halenkovice	811	Lubojaty
13	Vysoké Mýto	91	Šumperk	136	Mistrovice	213	Krpy	253	Smilkov	336	Čičov	439	Mláka	514	Řehořov	634	Lažany	674	Morkovice	729	Popovice	812	Petřvald
14	Mladá Boleslav	92	Bruntál	137	Horní Heřmanice	214	Všejany	254	Šebířov	337	Čížkov	440	Lásenice	515	Velký Beranov	635	Deblín	675	Staré Hvězdlice	730	Ostrožská Lhota	813	Pustějov
21	Roudnice n. Lab.	93	Moravský Beroun	138	Obruby	215	Semice	255	Bratřice	401	Drahlín	441	Jiřičná	516	Příseka	636	Ořešín	676	Velký Újezd	731	Vnorovy	814	Rybí
22	Praha	94	Jeseník	139	Údrnice	216	Chleby	256	Velký Rybník	402	Vysoká u Příbramě	442	Nezdice na Šum.	517	Hladov	637	Habrůvka	677	Vinary	732	Radějov	815	Kozlovice
23	Kolín	95	Osoblaha	140	Myštěves	217	Vrbová Lhota	257	Šimanov	403	Horní Hbity	443	Stachy	518	Červený Hrádek	638	Habrovany	678	Záříčí	733	Rohatec	816	Čeladná
24	Rakovník	101	Držkov	141	Neděliště	218	Ohaře	301	Postřekov	404	Zalužany	444	Onšovice	519	Báňovice	639	Telnice	679	Zdounky	734	Mutěnice	817	Trojanovice
25	Příbram	102	Paseky nad Jizerou	142	Sedlice	219	Svatý Mikuláš	302	Chodov	405	Kovářov	445	Lažiště	520	Mladoňovice	640	Hodějvice	680	Radotín	735	Mikulčice	818	Pietrowice W. POL
26	Benešov	103	Poniklá	143	Bělečko	220	Přibyslavice	303	Draženov	406	Ředice	446	Hracholusky	601	Heraldice	641	Bošovice	681	Nahošovice	736	Lanžhot	819	Krzanowice POL
27	Ledeč n. Sázavou	104	Horní Dušnice	144	Lány u Dašic	221	Běstvína	304	Mrákov	407	Božejovice	447	Jáma	602	Cidlina	642	Žarošice	682	Loukov	737	Hlohovec	820	Kobeřice
30	Železná Ruda	105	Mrklov	145	Jenišovice	222	Střížov	305	Zahořany	408	Sedlečko	448	Rojšín	603	Nové Syrovice	643	Boleradice	683	Hlinsko p. Hostýnem	738	Hodslavice	821	Děhylov
31	Plzeň	106	Hoření Paseky	146	Skořenice	223	Mšecké Žehrovice	306	Sulislav	409	Prasetín	449	Čakov	604	Oslonovice	644	Písařov	684	Němčice	739	Zubří	822	Petřkovice
32	Klatovy	107	Všelibice	147	Řetůvka	224	Dobrovíz	307	Všekary	410	Myslotín	450	Vrábče	605	Pavлінov	645	Jedlí	685	Mysločovice	740	Valašská Bystřice	823	Stará Bělá
40	Vyšší Brod	108	Frýdštejn	148	Kozlov	225	Dolín	308	Lštění	411	Rohozná	451	Hůrky	606	Hodov	646	Chromeč	701	Spálov	741	Ublo	824	Staříč
41	Strakonice	109	Lestkov	149	Březinka	226	Budihostice	309	Černíkov	412	Věšín	452	Kojákovice	607	Sedlec	647	Dlouhomilov	702	Olšovec	742	Újezd	825	Sedliště
42	Tábor	110	Loukov	150	Úherce	227	Kly	310	Chodská Lhota	413	Drahenice	453	Staňkov	608	Příložany	648	Lupěné	703	Milotice n. Bečvou	743	Pozlovice	826	Vojkovice
43	Jindřichův Hradec	111	Nová Ves n. Pop.	151	Nouzov	228	Bašť	311	Újezd	414	Cerhonice	454	Přísečná	609	Rešice	649	Bohuslavice	704	Lhota	744	Přeckovice	827	Janovice
44	Prachatice	112	Horní Kalná	152	Lužec n. Cidlinou	229	Zápy	312	Potvorov	415	Oslov	455	Doudleby	610	Slatina	650	Šumvald	705	Hošťálková	745	Nezdenice	828	Morávka
45	České Budějovice	113	Rtyně v Podkrkon.	153	Vlčí Habřina	230	Královice	313	Hvozd	416	Borovany	456	Ločenice	611	Ctidružice	651	Palonín	706	Rusava	746	Boršice u Blatnice	829	Staré Hamry
49	Slavonice	114	Slatina nad Úpou	154	Lipoltice	231	Tismice	314	Žebnice	417	Lom	457	Soběnov	612	Olbramkostel	652	Bohdalov	707	Fryšták	747	Veřovice	830	Hať
51	Jihlava	115	Horní Rybníky	155	Jezbořice	232	Krymlov	315	Nekmíř	418	Těmice	458	Slavče	613	Mašovice	653	Roubanina	708	Lhota	748	Prostřední Bečva	831	Dolní Lutyně
52	Třebíč	116	Hlavňov	156	Lukavice	233	Losiny	316	Hromnice	419	Polesí	459	Třebeč	614	Plaveč	654	Biskupice	709	Kvasice	749	Velké Karlovice	832	Hradiště
53	Nové Město n. M.	117	Machov	157	Horní Bradlo	234	Chlístovice	317	Vochoz	420	Chanovice	460	Buková	615	Morašice	655	Knínice u Boskovic	710	Huštěnovice	750	Halenkov	833	Oldřichovice
59	Svitavy	118	Kudowa-Zdrój POL	158	Studnice	235	Kozlov	318	Čižice	421	Čekanice	461	Rapšach	616	Tasovice	656	Hrochov	711	Cetechovice	751	Lužná	834	Nýdek
61	Znojmo	119	Jakubowice POL	159	Otradov	236	Tis	319	Zemětice	422	Stará Dobez	462	Hodice	617	Věžná	657	Suchý	712	Buchlovice	752	Študlov	835	Bukovec
62	Moravský Krumlov	120	Mukařov	160	Morašice	237	Lašovice	320	Vlčí	423	Albrechtice n. Vlt.	463	Světlá	618	Lomnice	658	Otinoves	713	Polešovice	753	Návojná	836	Dolní Lomná
63	Brno	121	Všeň	161	Poříčí u Litomyšle	238	Chyňava	321	Ježovy	424	Březí u Týna n. Vlt.	464	Volřířov	619	Heřmanov	659	Ruprechtov	714	Vřesovice	754	Bohuslavice n. Vl.		
64	Boskovice	122	Střeleč	162	Trstěnice	239	Korno	322	Habartice	425	Březnice	465	Dyjice	620	Holubí Zhoř	660	Radslavičky	715	Jestřabice	755	Žitková		•• městské lokality
65	Litovel	123	Úlibice	199	Šárovcova Lhota	240	Kosoř	323	Rovná	426	Borkovice	501	Pustá Rybná	621	Zbraslav	661	Otaslavice	716	Vlkoš	756	Strání		••• venkovské lokality
																						POL Polsko	

NOMINATIV SINGULÁRU

1. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

LOKET

Kost loketní neboli zešálená

Lidské tělo má přibližně 210 kostí. Přestože se lze i v nářečních výpovědích setkat s **oficiálními názvy kostí**, například s **kostí klíční**, **holenní** nebo **lýtkovou**, mnohdy pro ně existují též **názvy lidové**. Jde zpravidla o dvouslovná pojmenování, jejichž přívlastková část může souviset s místem, kde se kost nachází, např. označení **páteře** pomocí variantních adjektiv odkazujících k hřbetu: **kost hřbetová** (severovýchodní Čechy) nebo **křibetová/křibtová/chrbtová** (východní Morava; stejného slovního základu jsou i jednoslovná pojmenování páteře **křibetovica**, **křibta**, **křibtovina** a **chrbtovina**).

- **Má bruch až na chrptovéj kosti.**

Velká nad Veličkou (okres Hodonín)

Často jsou součástí názvů adjektiva, jež nějakým způsobem popisují činnost, která je s kostí spjata, např. označení **loketní kosti** podle brnění a prudké, až nesnesitelné bolesti, která se dostaví po úderu do lokte: **kost brňavá** (severovýchodní Čechy a střední Morava; stejného slovního základu je i jednoslovné, téměř celouzemní pojmenování **brňavka**), **brňkavá/brnkavá** (severovýchodní Čechy), **zešálená** (východní Morava), **šalena** (Slezsko).

- **Uhodil se do brňavej kosti.**

Výprachtice (okres Ústí nad Orlicí)

- **Pizla sem se do šalene koščky, tag mi ruka brňi.**

Studénka (okres Nový Jičín)

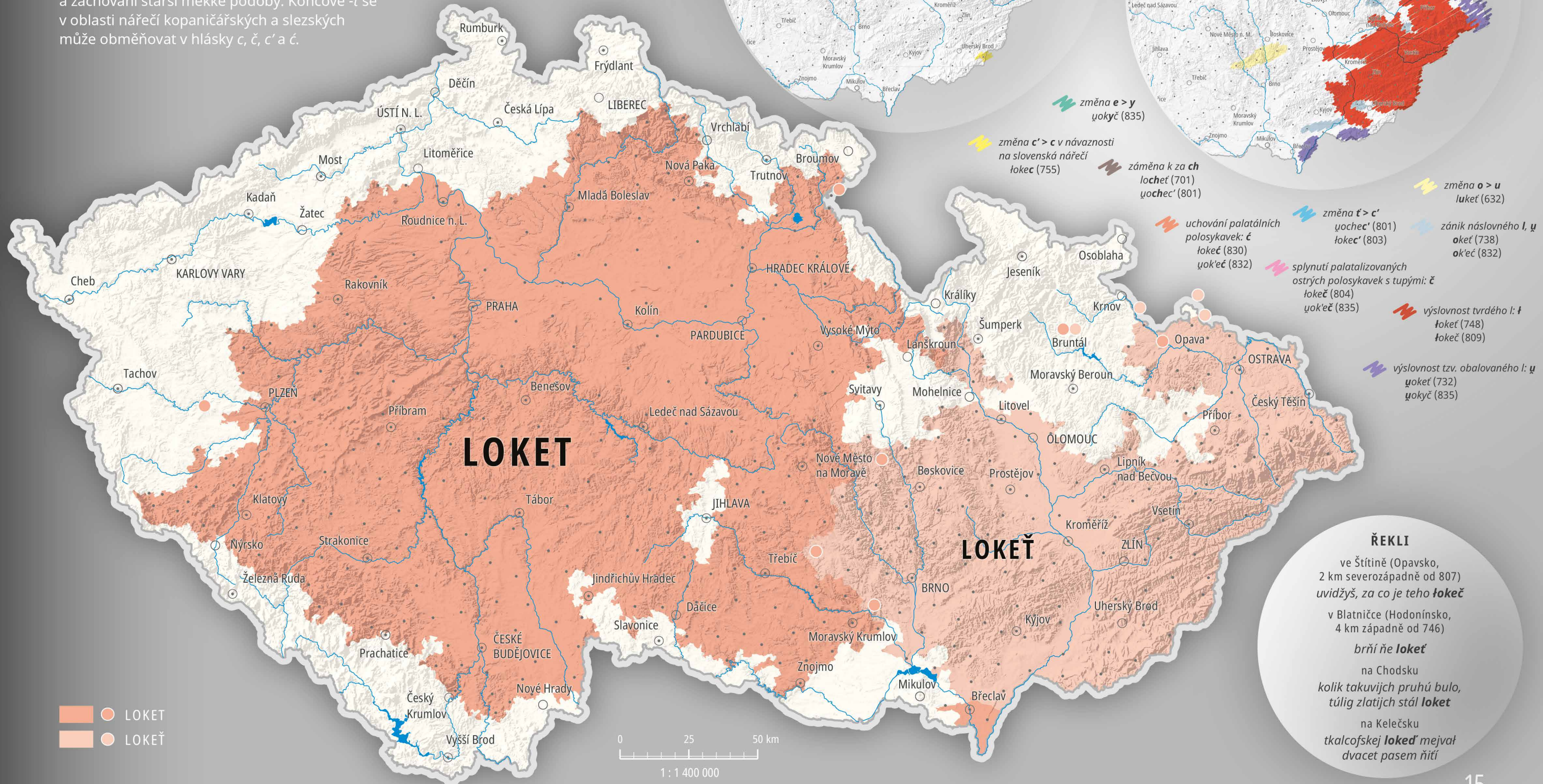
Výjimkou nejsou ani adjektiva vzniklá zkomolením cizího slova, např. označení **holenní kosti šimpánová** z německého **Schienbein** (z oblasti Čech je též hojně doloženo jednoslovně jako **šimpán**).

- **Uhodila se nág do šimpánu a vono se jí to začalo bolavjet.** Nečín-Žebrák (okres Příbram)

LOKET nominativ singuláru

Nominativ singuláru substantiva *loket* má v nářečích v oblasti Čech a západní Moravy podobu shodnou se spisovnou češtinou. Ve zbývajících částech Moravy a ve Slezsku byla zaznamenána varianta s měkkým koncovým konsonantem *-ť*. V nářečích na Moravě je měkký konsonant výsledkem splynutí s měkkým deklinačním typem, ve slezských nářečích jde pravděpodobně o důsledek neprovedené depalatalizace konsonantu a zachování starší měkké podoby. Koncové *-ť* se v oblasti nářečí kopaničářských a slezských může obměňovat v hlásky *c*, *č*, *c'* a *ć*.

CHLÉB, CHLEBA

Několik slov o chlebu, obilí a planétě

Staročeská samohláska *é* od 14. století přecházela v samohlásku *í* (v grafice též *ý*). Pro změnu *é > í* se v jazykovědě vžilo označení **úžení**. Dokladů na jeho provedení přibývalo v průběhu 15. století, zejména pak v 16. století. Jde o změnu, která je typická pro mluvený jazyk většiny českojazyčného území, nepronikla pouze do areálu východomoravských nářečí (s výjimkou nářečí dolských) a západní části slezských nářečí. Je rovněž typickým znakem obecné češtiny.

Jinak tomu bylo v případě **psaného jazyka, zvláště tištěného**, který byl vůči projevům úžení od počátku rezervovaný. Během **druhé poloviny 16. století** došlo ke krystalizaci okruhu slov, u nichž:

- 1) byla nová střídnice bezvýhradně prosazena (*dříve, nýbrž, říci*; později též *týhoden* 'týden'),
- 2) byl možný výběr ze dvou rovnocenných variant (*délka/dýlka, létati/lítati, mléko/mlíko*, též zdvojnásobiny typu *jadérko/jadýrko*),
- 3) úžení realizováno zpravidla nebylo (*děšť, jméno, lék, léto*).

Změna obvykle nepronikla k infinitivním tvarům sloves 1. třídy jako *lézti, mésti, nésti, vézti*, a to z důvodu dříve **kolísající délký** kořeně samohlásky (např. *lézti/leztí*). Totéž platí pro slova jako *chléb/chleba* nebo *jméno/jmeno*, u nichž byla krátkost podpořena tvary v nepřímých pádech (*bez chleba, beze jmen*).

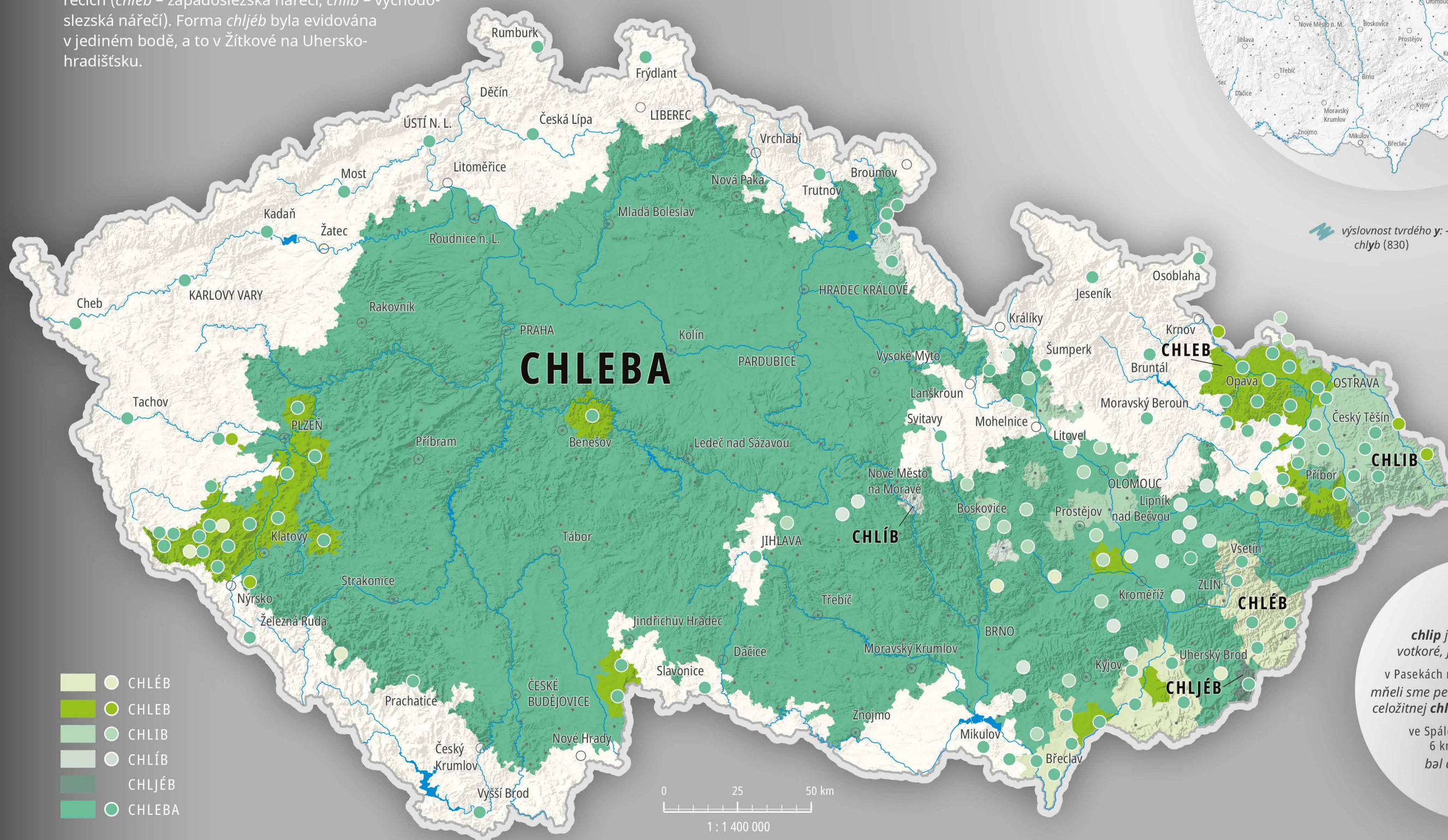
Specifickým okruhem jsou substantiva typu *obilé* (např. *násilé, veselé, zelé*) a formace s příponou *-ěř* (např. *arkěř, šenkěř, trychtěř*), u nichž bylo od 16. století evidentní **směřování k novějšímu í**, srov. dnešní spisovné formy jako *obilí, arkýř*.

Součástí psané kulturní češtiny 16.–18. století byla slova, u nichž se oproti současné spisovné češtině psávala čárka nad písmenem *e*, např. *dekrét, kométa, planéta*. Důvodem, proč u nich úžení nemohlo být podpořeno, je mj. jejich cizí původ a to, že jde o slova intelektuální, neužívaná v běžné komunikaci. Úžení se téměř neodrazilo ani v **koncovkách tvrdého složeného sklonění**, přestože se v mluveném jazyce hojně uplatňovalo (*mladýho, mladýmu* aj.).

Naznačené nesystematické projevy úžení vedly k jeho postupnému vytlačování z kulturního jazyka během 19. století. Jedním z důvodů byl i návrat k jazyku *Bible kralické*. **I z toho důvodu je dnešní spisovný jazyk tak odlišný od jazyka běžně mluveného.**

CHLÉB, CHLEBA nominativ singuláru

Slovo *chléb* prošlo od dob staré češtiny řadou hláskových změn, srov. varianty *chlíb*, *chlib*, *chleb*, *chljeb*. Začala mu rovněž konkurovat morfologická varianta *chleba*, vzniklá analogicky podle genitivu singuláru. Jak ukazuje mapa, tato novější forma se rozšířila na celé českojazyčné území, zatímco starší, hláskově porůznu obměněné formy se jako dubletní uchovaly pouze v oblasti Domažlicka a Plzeňska (*chleb*), na střední Moravě (*chlíb*, *chlib*) a v její východní části (*chléb*), též ve slezských nářečích (*chleb* – západoslezská nářečí, *chlib* – východoslezská nářečí). Forma *chljéb* byla evidována v jediném bodě, a to v Žitkové na Uhersko-hradištsku.

výslovnost tvrdého y: -ly-
chlyb (830)

ŘEKLI

na Boskovicku

chlip je pječné, jenomže je
votkoré, je votpadané vot kurke

v Pasekách nad Jizerou (Semilsko, 102)
mĕli sme pec a pek se *chleba*, ale to bil
celožitnej *chleba* a ten vidržel tři neĕle

ve Spáleném Poříčí (Plzeňsko,
6 km západně od 336)

bał chutnější než nički
ten *chlep*

HUSA

Hdy husa nyjpěknyjš zpjívá?

Husa domácí patřila k nejčastěji chovaným hospodářským zvířatům. Přinášela několikery užitek, především maso, sádlo a peří. Husí rodinku tvořila **husa, houser** (nářečně též **housar, husák, houserák**, vlivem němčiny i **husman** a **konzar**) a **housata** (**babulky, baničky, bažinky, cibanky, husinky, livulky, pilenky, vazičky**). Vylíhla-li se huse v jednom roce housata podruhé, bývaly to např. **jánky, otávky, podnesky, podružňata** a **druhá, pozdní** nebo **svatodušní housata**.

Husa na pastvě

Husy pásávali většinou obecní **pasáci** (**husák, husačka, husopař, husopařka, husopas, husopaska**) nebo děti. Nebyla to lehká práce:

- *Gdiš sme přišli votpoledne ze školi, to bilo pjed hod'in, v léte, tak sme museli pázd husi. A taki se u nás pásli husi, gdiž bili d'eti ve škole, tak s každího, každího toho domu a chalupi, gdo mňel husi, abi u toho nemuseli s každího toho domu bejt, tak pásli jeden človjek. To bejvalo husí, něgdo jich mňel třicet, něgdo ještě víc, něgdo přez dvacet a méne husí nebejvalo, to se páslo fšechno na vobecních pastvinách a ti pastvini bili, no bilo to u vodi, ohraďení to nebilo a ten pasák se nalítal. Ale mi d'eti vždicki sme mňeli strach, na koho to přijde v nedeli. Něgdo sme nechťeli pást v nedeli.*

Dyjice (okres Jihlava)

Husa na trhu

Husy bývaly významným obchodním artiklem, zejména na podzim. Vykupovali je překupníci (**husák, husar, husař**), nebo se hnaly přímo na trh:

- *A dřívávejc i husi sme hoňili na trh do Selčan. Potom už choďili husaři po fsi, už to kupovali nebo hoňili sami.*

Nechvalice-Ředice (okres Příbram)

Husa na výkrm

Husy chované na sádlo se vykrmovaly malými válečky z mouky, šrotu a brambor, tzv. **šiškami**. Namáčené **šišky** (**halečky, halušky, kačírky, koláčky, nudle, půčky, slišky, šulánky, šulíky, šupály, šuprdle**) cpala hospodyně huse do jícnu a jemným tlakem pomáhala vsouvání šišky do volete:

- *No a pag za nákej druhej tejden sme naďelali ti šiški, takle sme je namačkali, usušili na plotně, abi se nelámali, no a pak se krmili husi s ěima.*

Oleška-Krymlov (okres Praha-východ)

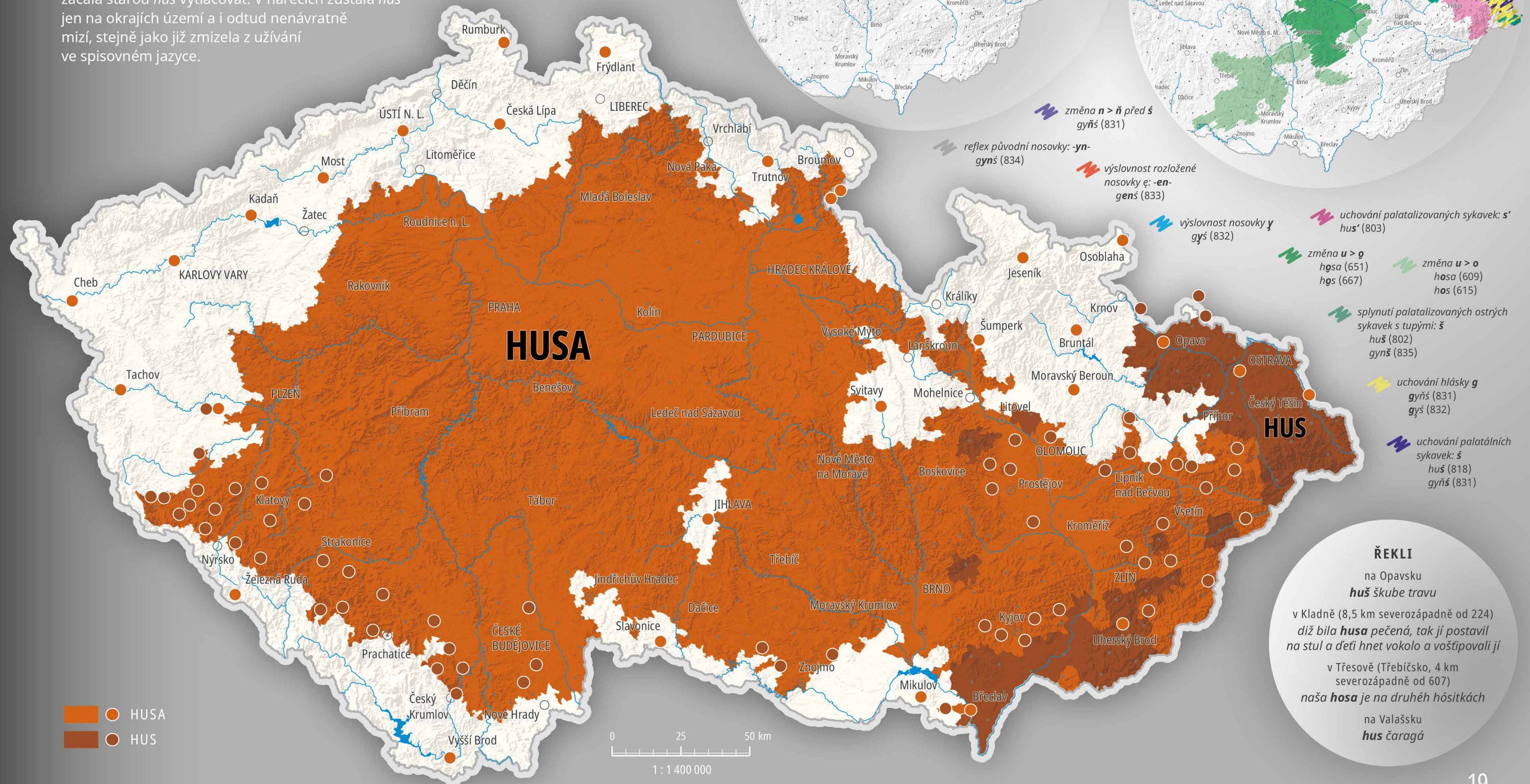
Husa na pekáči

Husa byla oblíbeným pokrmem o posvícení, hodech a vánočních svátcích. Tradičně se pekla na svátek sv. Martina; odtud také pochází rčení doložené z Chodska:

- *Na svatího Martína husa nijpjeknijš spjívá.*

HUSA nominativ singuláru

Feminina jsou v nominativu singuláru ve spisovném jazyce zakončena buď na samohlásku (*žena, růže*), nebo na souhlásku (*píseň, kost*). Podobně je tomu i v nářečích. V některých případech však došlo k příklonu feminin určitého typu k jiným skloňovacím vzorům. Tak ve staré češtině se husa označovala výrazem *hus* a skloňovala se podle vzoru *kost*. Postupně se ale *hus* začala přiklánět k progresivnějšímu vzoru *žena* a novější podoba *husa* začala starou *hus* vytlačovat. V nářečích zůstala *hus* jen na okrajích území a i odtud nenávratně mizí, stejně jako již zmizela z užívání ve spisovném jazyce.

DÍŽE, DÍŽ

Od kvásku k chlebu

Přestože je postup pečení chleba ve všech regionech obdobný, překvapí nás množství pojmenování pro pomůcky užívané při jeho přípravě a pro další realie s tím související. **Jak se chleba peče?**

V **díži** se vymísí těsto pomocí dřevěné tyče, na dolním konci rozšířené (**ten/ta kopist, kopist**). Přes noc se těsto nechá **kynout** (**vzcházet, kysat, kysnout, rušat**). Pak se hněte a překládá. Vytvaruje se kulatý **bochník** (**pecen, pecenek**) nebo podlouhlá **šiška** (**veka, štrycla, kukla, strucla**) a vloží se do **ošatky** (**košatka, víčko, slaměnka, okříň, okřínek**). Po nakynutí se chléb sází do **pece** (**pekárka, pekárňa, chlebovka, pekarčak**). Po upečení se nechá vychladnout a pak se může ukrojit **skrojek** (**patka, náčínek, paniček, skrovek**).

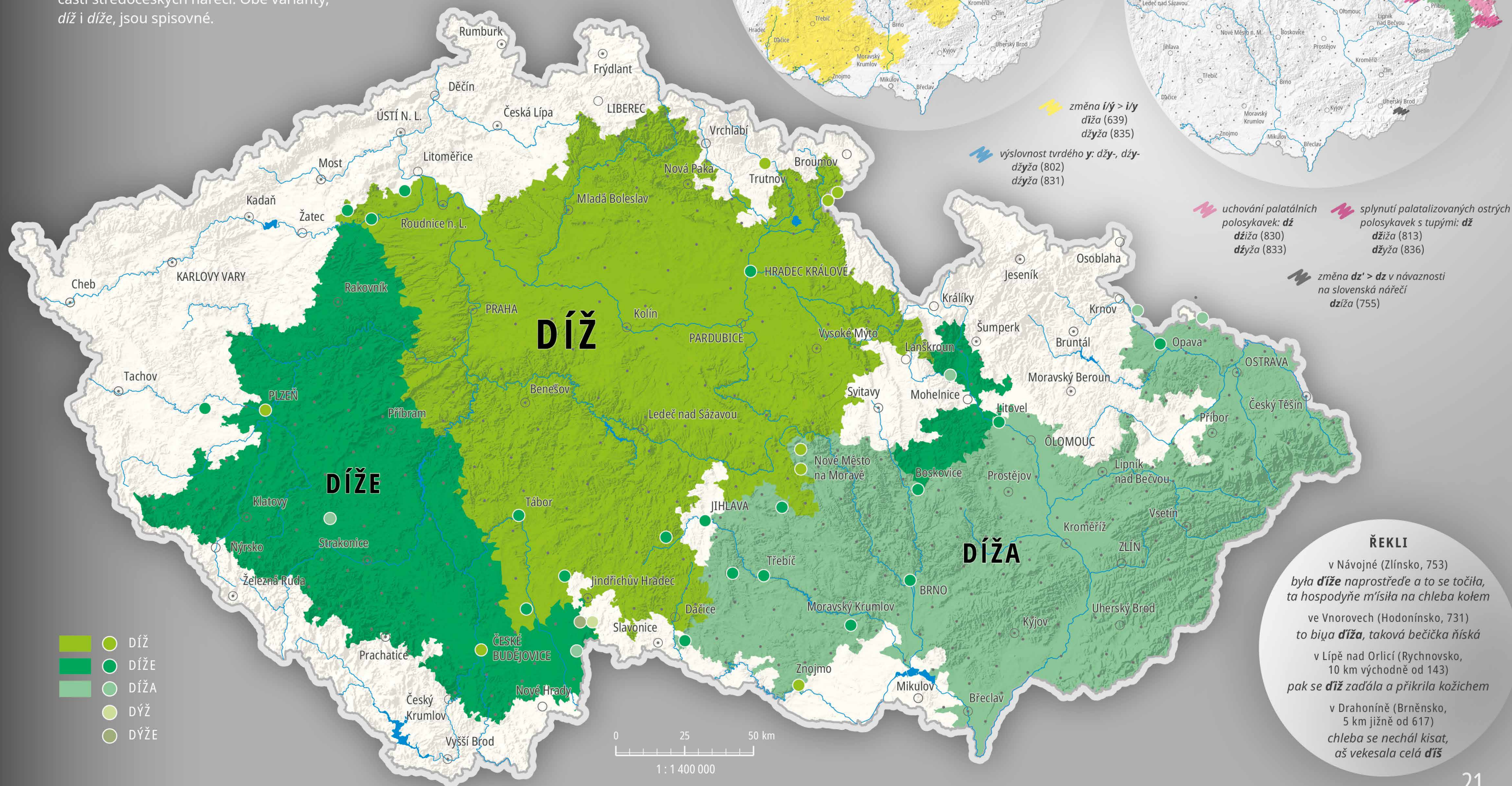
Následující návody na pečení chleba jsou zároveň ukázkou promluv z různých nářečních oblastí:

- *Diš to bilo vikinutí, no tak právje se ti vošatki nachistali, to se visipalo moukou a tam se to dávalo na ti vošatki. Pag bil takovej vál, tak sme to viváleli, uďelali sme s toho ti bochánki kulatí, na tu vošatku sme ho dali a muselo se to na tech vošatkáh zas nechat, abi zase vikinul. Pak sme ho poulažili s tou vodou, neš sme ho dávali do pece.* Údrnice (okres Jičín)
- *Napřet se gďelal kvásek, řitké, ten mošel skvaset přes to noc, potom až ráno se tam nasepala ostatní móka a celó hodíng se chodílo okolo té díže a tó kopeštó to těsto se promichávalo. No a to tak kęsalo asi třě hodíng, no a pag bęľę slamňenkę takovi vrópkovi, tag do tech slamňenek se to těsto dávalo a mňeľę smę takę chlebovó pedz a do té pece na lopaťe se ten chlíb dával. Potřel se vodó zvrcho, abę se pjekňe leskl, a do té pece jeden bochnig vedli dręhiho se sazel.* Příkazy (okres Olomouc)
- *Předy se dała ta díža. A kopišč, to je tak tyn kłoceck, co se to mišało. Se dała voda teda tela na ten pecenek, vela jag velky pecenek chčęła, to dva, třy a potem muku a cpi dokoła s tym, aš to zamišała. Jak to zamišała, tak to było tuhe došč, zakryło se to, aš se to rušyło. No a potem se to vzało na stul, co už na ten chlep se to nabrało, a zrobił se peceneg a na slaminky se to dało. No a potem se zasa dał ten chleb na takum łopatum velkum, no co była na chlep, do toho pekarka.* Bohuslavice (okres Opava)

DÍŽE, DÍŽ nominativ singuláru

Pro Moravu (bez severního okraje) a Slezsko je typická forma s koncovým *-a*, zatímco v Čechách byla provedena změna *'a > ě* (později *e*). Výsledný tvar se zakončením *-e* byl totožný s tvarem genitivu singuláru (*do díže*), ve snaze o zamezení tvarové homonymii proto došlo ve východní polovině Čech k odtržení koncového *-e*, čímž vznikla forma *díž*. Výchozí forma *díže* tvoří areál v jihozápadních Čechách a v západní části středočeských nářečí. Obě varianty, *díž* i *díže*, jsou spisovné.

KUCHYNĚ, KUCHYŇ

Na té naší Hané pečó bochtę slané

Těmito slovy začíná popěvek, který má základ v autorské písni Gustava Voždy. V písni jsou oslavovány tradiční **pokrm** **hanáckého regionu**, který se může chlubit nejen raritou, jako jsou *holomócky tŕaróške*, ale i celou řadou dalších jídel se specifickými nářečními názvy, např. **chamgla** ,omáčka ze zralých jablek a hrušek', **kľočkinka** ,jáhlová nebo prosná kaše', **šolánke** ,malé šišky z bramborového těsta, zprav. podávané s mákem a cukrem', **vrtanec** ,druh vdolku'.

Věhlasu se tu dočkala **moučná jídla**, například **hanácké koláč** neboli **táč** (**tóč**, **tróč**) s dvojí nádivkou, zpravidla tvořenou kombinací povidel, máku, ořechů nebo tvarohu, a posypaný drobenkou.

Proslulou **dožínkovou pochoutkou** byly **prstke**, **prstečke**, které se připravovaly z listového těsta potíraného máslem a nahoře byly zdobené drobenkou. Pečivo mělo tvar hřebenu, přičemž zářezy připomínaly lidské prsty. Zaznamenáno je též pojmenování **kokrháče**, jež toto pečivo obrazně spojuje s hřebínkem na hlavě kohouta.

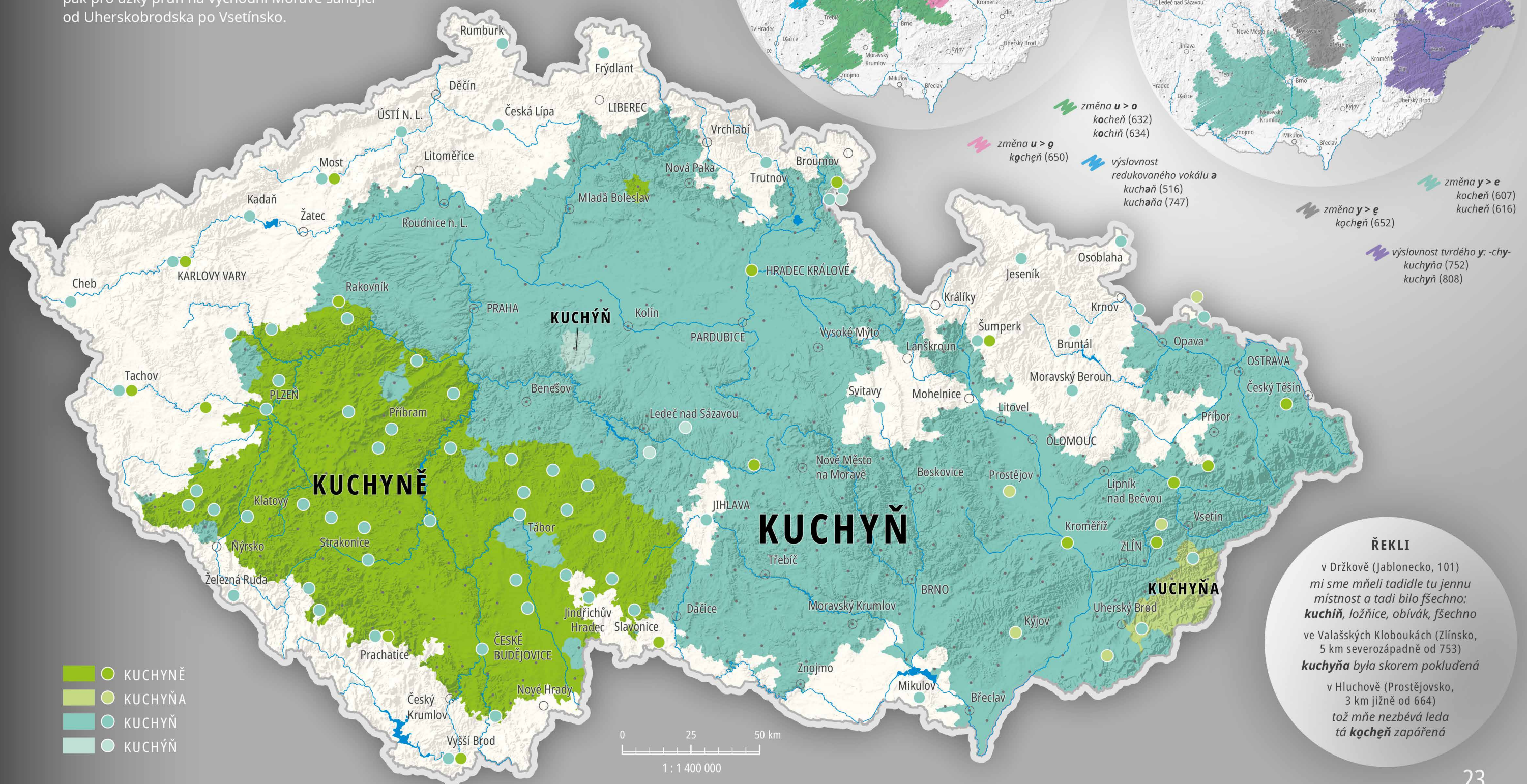
Obřadním pečivem, připravovaným u příležitosti narození dítěte nebo jako svatební pečivo, byly **pégne**. Jde o jemné pečivo půlkruhového tvaru, sypané cukrem nebo ořechy. Ono záhadné slovo má původ v německém **Bogen** ,oblouk'.

Pro **masopustníky** byly určeny **kraple**, což je drobné nadýchané cukroví z máslového těsta, které se peklo nebo smažilo a poté se obalovalo v cukru. V některých oblastech se jako **kraple** označovaly taštičky z bramborového nebo moučného těsta, které se plnily různými náplněmi. Slovo je cizího původu – dnešní německé **Krapfen** lze přeložit jako plněné pečivo na způsob pirohu nebo pirožku (zde je zřetelná souvislost s plněnými taštičkami), také je to regionální název pro koblihu. Ostatně s druhým významem souvisí i slova **kreple**, **kreplik**, užívaná v oblasti českého Slezska pro masopustní koblihu.

Na Hané se jedla **sladká jídla i ve všední dny** – na stole sedláků byste našli třeba **beleše** (**béleše**, **báleše**, **beneše**), tj. kynuté vdolky pečené na plotně. Beleše se dochucovaly různě, někdy se potřely povidly (**potrnčené beleše**), jindy se namočily v mléce a obalily v máku nebo ve skořici a cukru a pokapaly se rozpuštěným máslem. Slovo **beleš** má kořeny v maďarštině, do češtiny bylo přejato prostřednictvím slovenštiny.

KUCHYNĚ, KUCHYŇ nominativ singuláru

Slovo *kuchyně* (popř. *kuchyň*) bylo do češtiny přejato prostřednictvím němčiny ve 13. nebo 14. století a jeho kořeny lze dohledat v latinském slovu *coquina* ‚místnost pro přípravu jídel‘. V nářečích existují tři základní formy daného slova, a to *kuchyně*, *kuchyňa* a *kuchyň*. Zatímco tvar *kuchyň* je evidován na celém území českého jazyka, dubletní forma *kuchyně* je typická pro jihozápadočeskou oblast s přesahem do oblasti středočeské, *kuchyňa* pak pro úzký pruh na východní Moravě sahající od Uherskobrodsko po Vsetínsko.

MRKEV

Nářeční degustace

Ve většině českých kuchyní se vaří ze stejných surovin. Jejich názvy ale ani zdaleka stejné nejsou. Tatáž věc se může nazývat zcela odlišně nebo mluvčí z různých oblastí používají jedno slovo, které se ale liší svým hláskovým složením, přiklání se k různým skloňovacím vzorům nebo mění svůj gramatický rod.

Zmíněné procesy se nevyhýbají ani spisovné češtině. Ostatně, bude řeč o surovinách typických pro českou **kuchyni**, nebo českou **kuchyň**? V případě variant **kuchyně** a **kuchyň** jsou možné obě podoby, ale pouze pokud hovoříme o místnosti vybavené pro přípravu jídel nebo o soupravě nábytku do této místnosti. Máme-li na mysli způsob úpravy pokrmů, užívá se jenom varianta **kuchyně**.

V nářečích dochází k **přechodům mezi skloňovacími vzory** ještě častěji. Například slovo **mrkev**, skloňované podle vzoru *píseň*, přešlo na východní polovině našeho území ke vzoru *žena*, a je zde tedy používána obměna **mrkva**.

I u **rodových rozdílů**, které se objevují též ve spisovné češtině (dokladem je například možnost výběru ze dvou spisovných variant **kedlubna** a **kedluben**), platí podobně jako v případě přechodů mezi skloňovacími vzory, že je výběr bohatší po zahrnutí nespisovných variant. V některých restauracích si tak můžete objednat řízek s **hranolky** (*ten hranolek*), zatímco jinde vám ho nabídnou s **hranolkami** (*ta hranolka*). Změny gramatického rodu mohou probíhat oběma směry: spisovná substantiva mužského rodu mohou v nespisovném jazyce nabývat rodu ženského (kromě zmíněné **hranolky** např. **dorta**), naopak vedle spisovných substantiv ženského rodu mohou v nářečích koexistovat varianty v rodě mužském (např. **okurek**, **koblíh** nebo **klobás**).

K rodovým rozdílům dochází v nářečích i bez návaznosti na spisovný jazyk, tedy v případě **vlastních lexikálních dialektismů**, což jsou slova, která jsou ryze nářeční. Uvést můžeme například dvojici **kadlátko** a **kadlátko** ‚švestka‘.

Výjimkou nejsou ani **trojrodá substantiva**, např. **brambor**, **brambora**, **bramboro**. Mužská a ženská varianta jsou u tohoto výrazu shodné se spisovným jazykem, zatímco obměna rodu středního je výhradně nářeční. Rodové rozdíly se uplatňují i u nářečních označení bramboru: **ertepl**, **erteple** a **erteplu**; **brambur** a **brambura**; **bandor** a **bandora** nebo **kartofl** a **kartofla**.

MRKEV nominativ singuláru

KOST

Jak se zbavit kosti ze záhrobí

V nářečích českého jazyka existoval celý soubor názvů pro tzv. **nepravé kosti**, tedy patologické výrůstky a útvary, které svou tvrdostí kost připomínají, příp. se objevují v její blízkosti. Tyto názvy byly zpravidla tvořeny vybraným adjektivem ve spojení se substantivem **kost**. Přívlasky často vyjadřovaly, že se jedná o útvar vyvíjející se nesystematicky (chodské pojmenování **divoká kost**) nebo o útvar neživý (středomoravské a východomoravské pojmenování **mrtvá kost**).

Nejvíce se ale uplatnila adjektiva utvořená ze staročeského slova **náv** ‚záhrobí, svět zemřelých, podsvětí‘ – **kost návní, návná a návská**. Slovní spojení **návní kost** se dokonce užívalo jako oficiální lékařský termín ještě na počátku 20. století. Adjektiva procházela různými hláskovými obměnami, čímž vznikly varianty **nádní/nádná, náhní, nální, námní/námná, nární/nárská, nátní** a mnohé další. Z dvouslovného názvu **návní/námní kost** vznikla jednoslovná pojmenování **návnice, námnice**.

Pokud se člověku na těle takový výrůstek objevil, chtěl se ho samozřejmě rychle zbavit. Tomu často pomáhali **lidoví léčitelé**, kteří vykonávali různé svérázné úkony, například výrůstek zatlačovali dovnitř těla pomocí **hnátu z mršníku** (tedy končetiny nebo kosti sebrané na místě, kde se zakopávaly zvířecí zdechliny) nebo jej stírali **hromovým kamínkem** (tedy kamenem z místa, kde uhořel blesk).

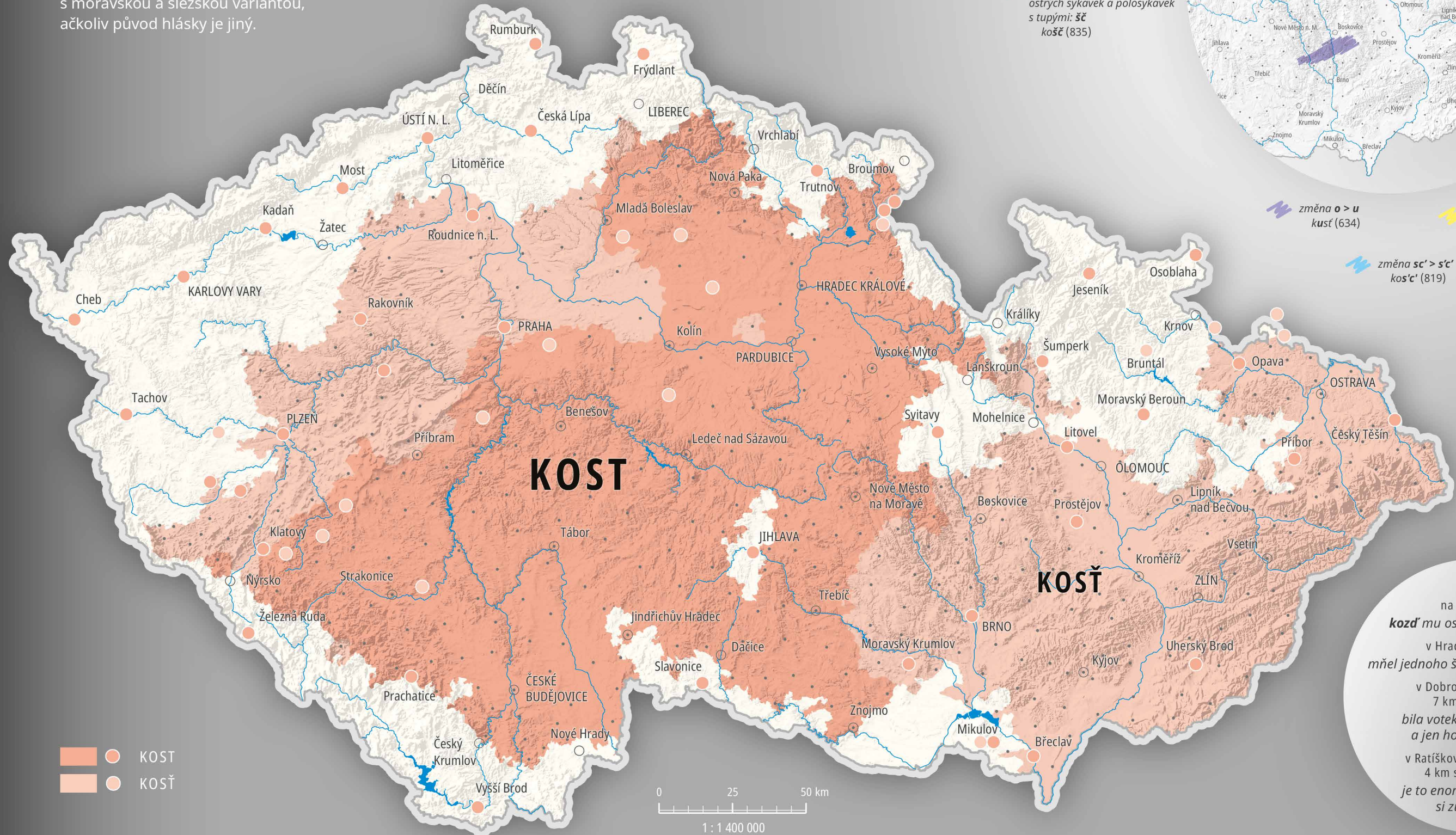
Tyto postupy doprovázeli **zaříkávacími formulemi**, v nichž byly výrůstky přímo oslovovány. Například v publikaci *Lid na Hlinecku* Karla Václava Adámka z roku 1900 jsou doložena následující zaříkávání:

- **Návní kosti, přestaň růsti, jako přestalo růsti kamení po Kristovu narození.**
- **Zmizej se, kost nahní, tak jako zmizelo v hrobě mrtvé tělo.**
- **Zdál se mi dnes v noci sen, že v Jeruzalémě vyrost kmen a Kristus Pán na něm umučen. Děte, návnice, z toho těla ven.**

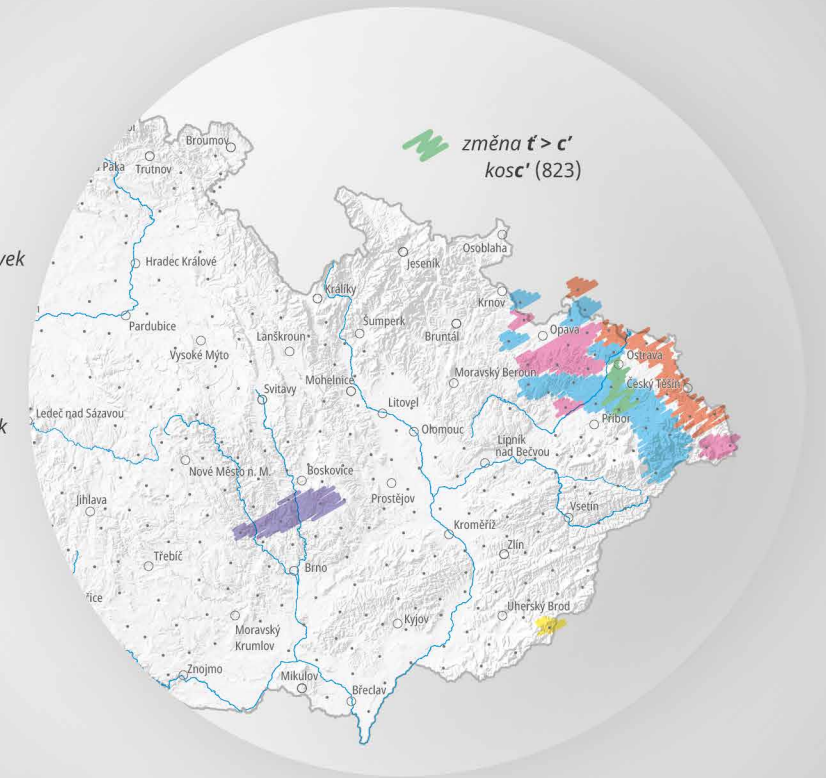
KOST nominativ singuláru

Nářeční obdobou spisovného substantiva *kost* je v části západních a středních Čech, na Moravě a ve Slezsku varianta *košť*. Západočeské *-ť* má však jiný původ než *-ť* moravské a slezské. Zatímco na Moravě a ve Slezsku se zachovalo původní měkké zakončení, v Čechách došlo k depalatalizaci *-ť* > *-t*. V západních Čechách se však *-ť* analogií podle nepřímých pádů (*bez kosti, s kostí*) do nominativu vrátilo. Výsledek je tak formálně shodný s moravskou a slezskou variantou, ačkoliv původ hlásky je jiný.

uchování palatálních sykavek a polosykavek: **šč košť** (831)

splynutí palatalizovaných ostrých sykavek a polosykavek s tupými: **šč košť** (835)

ŘEKLI

na Luhačovicku

kozď' mu ostala sprúčená f krku

v Hradci Králové (12)

mňel jednoho šimla, hubeniho jak **kost**

v Dobroutově (Jihlavsko, 7 km jižně od 503)

bila voteklá, maso vipadaní a jen **holá kozď** zvonala

v Ratiškovcích (Hodonínsko, 4 km severně od 733)

je to enom **košť**, enom bich si zubi viúámáú

GENITIV SINGULÁRU

2. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

STŮL

Co nesmí chybět na vánočním stole...

V Erbenově baladě Štědrý den, která je součástí sbírky *Kytice*, čteme: „Hoj, ty Štědrý večere, ty tajemný svátku, cože komu dobrého neseš na památku? Hospodáři štědrovku, kravám po výslužce; kohoutovi česneku, hrachu jeho družce.“ Víte, co se skrývá pod slovem **štědrovka**? Pokud pocházíte ze severovýchodních Čech, pak dozajista správně odpovíte, že jde o nářeční pojmenování vánočky. Ta se pekla na Štědrý den, kdy se také podávala u slavnostní večeře. Odtud pak vzešly názvy **štědrovka**, **štědrovnice**, **štědrák**.

Na období, kdy se toto pečivo připravuje, odkazuje i samotné pojmenování **vánočka**. Slovo vzniklo ze spojení **vánoční houska**; ostatně **houskou** bylo dané jídlo dříve nazýváno na většině území historických Čech, ustupuje však ve prospěch **vánočky**, mj. z důvodu, že se dnes **houska** významově pojí především s běžným slaným pečivem, nikoliv se sladkou vánočkou určenou pro sváteční konzumaci. A jak vlastně vzniklo slovo **houska**? Ze staročeského **húska**, což je zdobnělina od **husa**. Jen si představte hotovou vánočku a vedle upečenou husu s křupavou kůrčičkou. Vidíte tu podobnost? Podobností s jiným pečivem pak byly motivovány i názvy **štrycle** a **žemle**.

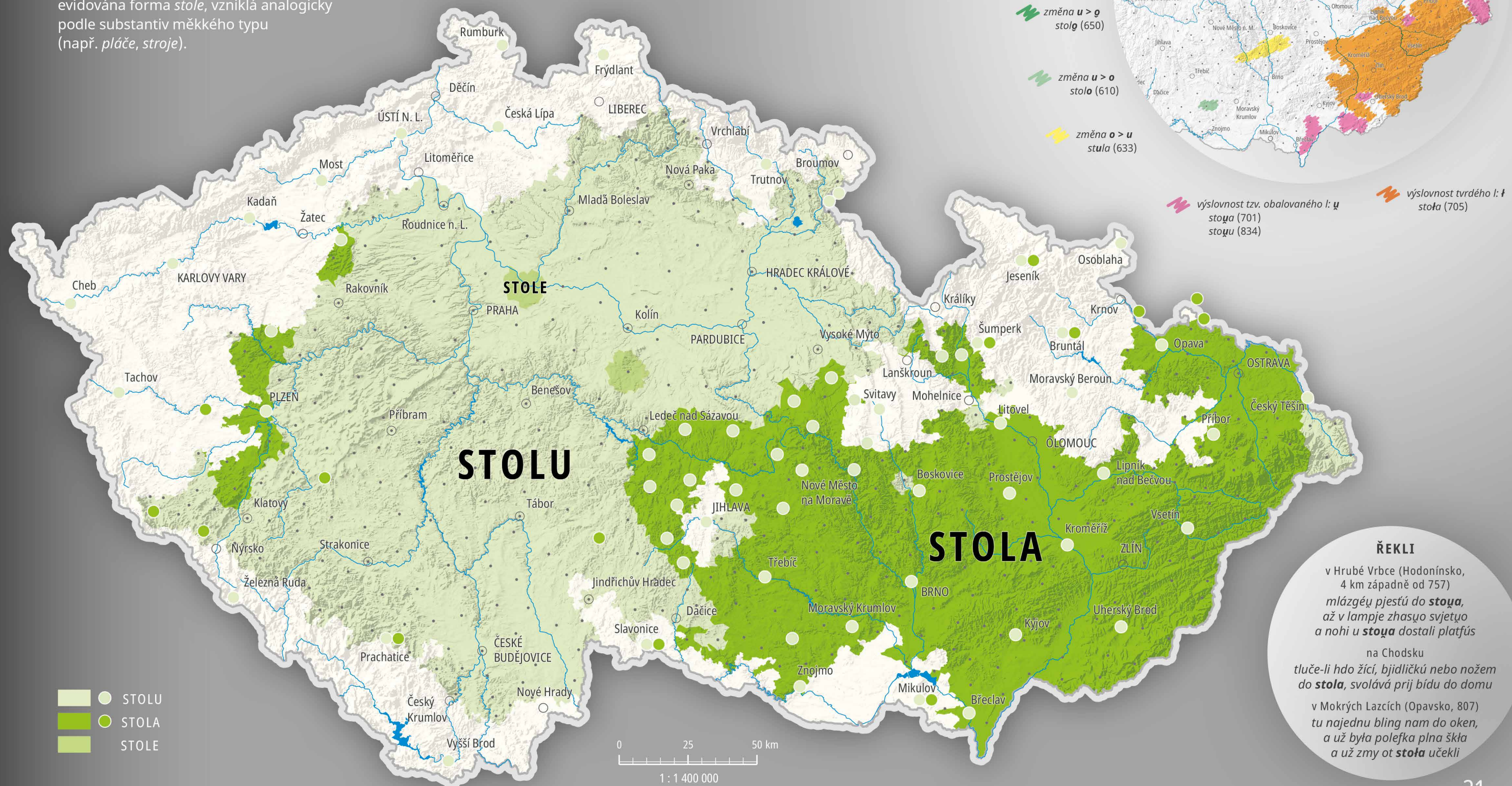
Zajímavé je slovo **calta**. V nářečích se jím označuje celá řada druhů pečiva – pletená houska, koláč, velká kynutá buchta, podlouhlý chléb, různé druhy placek, ... A také vánočka, zvláště v jižních Čechách a na Domažlicku. Do češtiny bylo toto slovo přejato z němčiny, jeho hlásková podoba byla porůznu obměňována (srov. **calta**, **celta**, **certle**, **cetla**). **Calta** dokonce vystupuje v názvu jedné z pražských ulic, upomínajícím na **caltnéře**, tj. pekaře housek. Je to **Celetná ulice**, původně **Caletná**.

Současná vánočka bývá zpravidla pletená z devíti pramenů, přičemž daný počet má symbolický význam (srov. tradiční devatero pokrmů na štědrovečerní tabuli nebo devatero druhů cukroví symbolizující bohatství). Způsob její přípravy, tj. pletení, se odráží v názvu **pleténice**, jenž byl dříve typický pro Litomyšlsko, popř. **pleténka**, **pleténica**. Stejně bylo motivováno označení **ceplík**, známé ze Žďárska, jež původně znamenalo ‚cop, pletenec vlasů‘.

A taková **vandrovnice** poukazuje na skutečnost, že vánočka bývala nabízena vandrovníkům, tj. tovaryšům na vandru.

STOLU genitiv singuláru

Ve staré češtině mělo slovo *stůl* v genitivu singuláru zakončení *-a*. Tvar *stola* je typický pro Moravu s přesahem do přilehlých oblastí Čech, pro většinu Slezska a úzký pruh v západních Čechách. Naopak v českých nářečích v užším smyslu, též na Jablunkovsku a jižním Českotěšínsku je užívána koncovka *-u*, charakteristická pro většinu neživotných maskulin tvrdého typu (srov. spisovné formy *nosu*, *rohu*). Ve dvou středočeských lokalitách byla evidována forma *stole*, vzniklá analogicky podle substantiv měkkého typu (např. *pláče*, *stroje*).

NOS

Jaký máte nos?

Ačkoliv nos není kdovíjak prostorově výraznou částí lidského těla, vypadá-li nějak zvláštně, snadno se může stát terčem různých **humorných přirovnání**. Říká se pak třeba, že má někdo nos jako **bambuli** (baňatý), **cibuli** (velký), **knoflík** (malý, krátký a zploštělý), **kosírek** (špičatý), **okurku** (dlouhý) nebo **vochomůrku** (červený).

O nosu se mluví v mnohých dalších **ustálených obrazech**, které mohou nabývat různých významů: když se například o někom řekne, že má **dobrý nos**, může to znamenat, že má dobře vyvinutý čich, že si ví rady nebo že má správnou předtuchu. Dost se toho odehrává také **pod nosem**. Pová-li se o někom, že má pod ním sopel, je ještě příliš mladý a nezkušený. Pokud hajný pronesl pánovi pod nosem zajíce, učinil tak přímo před ním, a přitom nepozorovaně.

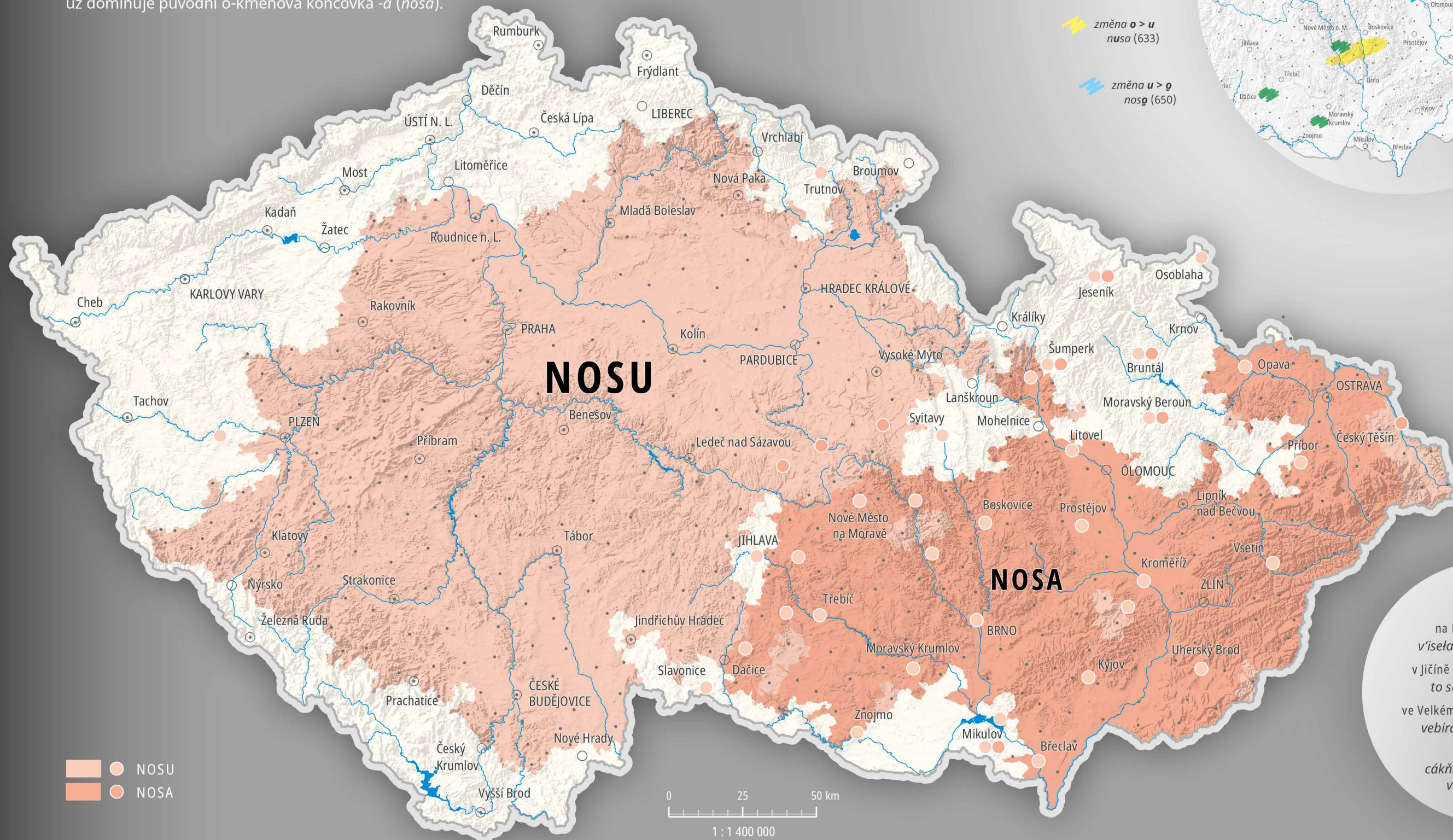
A nejde-li Honzovi pod nos práce, je líný. Co dál se tvrdí o nosu? Třeba:

- **Kvete mu nos.** Nová Paka (okres Jičín)
– ‚má mrazem zbarvený nos‘
- **Uš mu roste z nosu smrček.** Čáslav (okres Kutná Hora)
– ‚je sešlý věkem‘
- **Kafíšte bílo jako kočti nos.** Vysoké nad Jizerou (okres Semily) – ‚káva byla studená‘
- **Lže, aš se mu od nosa kóří.** Lovčičky (okres Vyškov)
– ‚velmi lže‘
- **Svad'ba je před nosem.** Rožnov pod Radhoštěm (okres Vsetín) – ‚blíží se‘
- **Dalí nose k sebje.** Hrubá Vrbka (okres Hodonín)
– ‚poradili se‘
- **Brepce si cose pod nos.** Lipová-Hrochov (okres Prostějov)
– ‚mluví potichu, pro sebe‘
- **Četníci utřeli nos.** Kladno-Švermov (okres Kladno)
– ‚nedosáhli výsledku, nepochodili‘
- **Zvíhá víjš nos, neš má hlavu.** Chodsko – ‚je pyšný, domýšlivý‘
- **Dostanou leda suchí z nosu.** Rožďalovice (okres Nymburk)
– ‚dostanou málo nebo nedostanou nic‘

NOSU genitiv singuláru

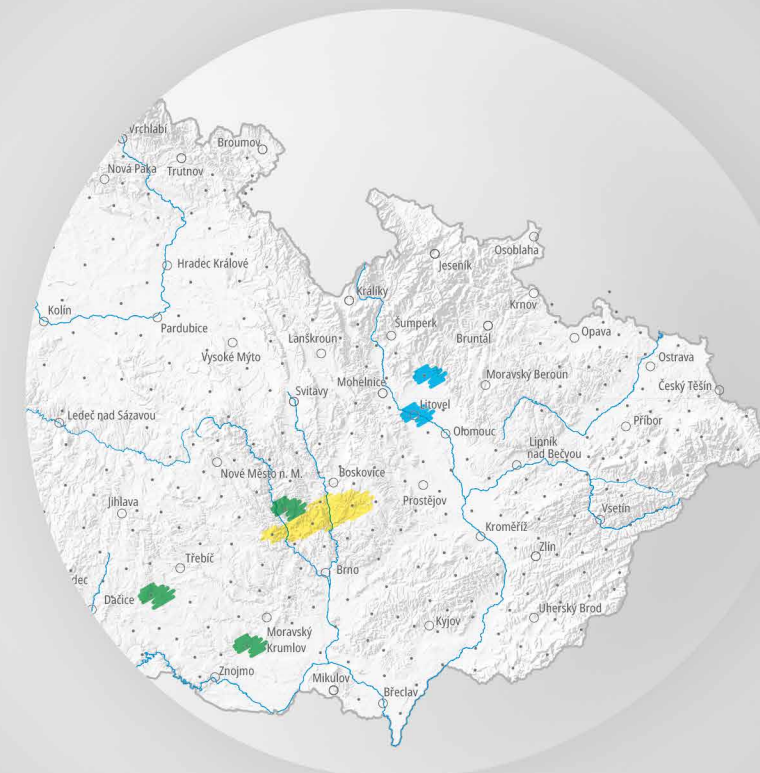
V genitivu singuláru původně o-kmenového substantiva *nos* se v nářečích užívají koncovky *-u (nosu)* a *-a (nosa)*. Izoglosa mezi těmito kompaktními areály je téměř shodná s historickou česko-moravskou zemskou hranicí. Mladší a od původu u-kmenová koncovka *-u (nosu)* se uplatňuje v celých Čechách a jen ojediněle i východně od zemské hranice. Významnější areál tvoří ještě na Jablunkovsku, ve zbylých částech Slezska a Moravy však už dominuje původní o-kmenová koncovka *-a (nosa)*.

změna *u > o*
noso (615)

změna *o > u*
nusa (633)

změna *u > g*
nosg (650)

ŘEKLI

na Frýdecku-Místecku
v'iseľa mu šmizľa od nosu
v Jičíně (6 km západně od 123)
to sem si dal do nosu
ve Velkém Týnci (Olomoucko, 669)
vebiral si z nosa holúpke
na Chodsku
cákňi ho do nosu, já ho vodnesu do lesu

NŮŽ

Rekordmanka v kuchyni

Slova jsou v živém, mluveném jazyce porůznu **hláskově a tvarově obměňována**. Třeba taková podstatná jména mohou v nářečích existovat i v jiných rodech než ve spisovném jazyce (např. kromě **ten brambor** a **ta brambora** také **to bramboro**) nebo mohou být skloňována podle jiných vzorů, než jak se učíme ve škole (např. **bez stola** namísto **stolu**).

Některé cize znějící výrazy mluvčí dokonce deformují mylným usouvztažením nejasného slova s motivačně průzračnými výrazy. Tento postup se nazývá **lidová etymologie** (např. namísto spisovné podoby *protežovat* vznikla nespisovná obměna *protěžovat*, a to vlivem slov jako *obtěžovat*, *zatěžovat*).

Ukázkou namnoze hláskově a tvarově rozrůzněného slova jsou pojmenování pro reálii, kterou lze z pohledu dnešní společnosti považovat za nicotnou, pro jazykovědce je však malým pokladem. Jsou to názvy pro postranní část držadla nože, vidličky apod. Zatímco ve spisovném jazyce se pro tuto reálii vžilo jediné označení, totiž **střenka** v ženském rodě, v nářečích je evidována též varianta rodu mužského (**ten střenek**) a středního (**to střenko**). Přihlédneme-li ke změnám v rovině hláskosloví, napočítáme téměř **60 různých realizací daného slova**! Zkuste si je schválně přepočítat:

- **ta střenka:** *střenka, střénka, strenka, střěňka, střemka, štřemka, střínka, skřenka, skřeňka, skřínka, skřínka, skřáňka, skřaňka, střencha, skřemcha, střemcha, třenka, třemka, třínka, třencha, třemcha, křenka, křínka, řencha, střeka, skřeň*
- **ten střenek:** *střenek, střének, střynek, střínek, střonek, stšunyk, skřenek, třenek, třynek, třínek, třunek, křenek*
- **to střenko:** *střenko, střenku, střénko, střínko, střínko, střýnko, střěňko, strenko, střanko, střeno, skřenko, střemcho, třenko, třencho, třeno, křenko, křemko, křencho, křemcho*

Střenku tak můžeme prohlásit za vítěze v kategorii Největší počet variant jednoho slova. Za své prvenství vděčí kreativě mluvčích, kteří svými experimenty s hláskami a tvary obohacují češtinu a činí z ní – slovy Pavla Eisnera – jazyk pestrý, zvukový a barevný.

NOŽE genitiv singuláru

Původně staročeská forma *noža* je typická pro nářečí českomoravská, středomoravská (bez severního okraje), východomoravská a slezská. Na zbylém území je užívána podoba *nože*, jejíž zakončení je výsledkem přehlásky 'a > ě (později e). Tvar *nože*, shodný se spisovným jazykem, pronikl i do některých moravských a slezských měst, naopak ve městech severomoravského pohraničí byla evidována forma *noža*. V části středomoravských nářečí byly zapsány podoby zachovávající neměnnost kořenné samohlásky -ů-, tedy *nůže*, *nůža*, zkráceně též *nuža*.

ŘEKLI

na Chodsku

vo řibet **nože** se neřízneš

ve Výšovicích (Prostějovsko, 5 km jihozápadně od 671)

*hled'me, **noža** nepotřeboje*

v Kobylí (Břeclavsko, 718)

*na Velkú noc uvázali dicki neboška stařenka na jednu stranu **noža** tej buchtí, na druhú stranu chleba*

v Podkrkonoší
to deš na houbi bez **nože**?

PLÁČ

Mamičko, v Jankovi je duša, ale ve mně dvě

Na vydatný pláč svého potomka se musí připravit každá **těhotná žena**. V nářečích lze takovou ženu označit mnoha způsoby. Vedle dodnes nejužívanějšího *je v jiném stavu* a *je v tom* se dříve často říkalo *je v požehnaném stavu*, *bude chovat* nebo *nosí dítě pod srdcem*. Tuto skutečnost lze také vyjádřit pomocí jiných konstrukcí, nejčastěji spojením slovesa *být* s adjektivy, méně často se substantivy: *je jinačí, široká, košatá, obtěžkaná, samodruhá, plná, hrubá, zbouchnutá, nasypnaná, nabouraná; je v naději, je na mléko*. Rozšířené jsou též výrazy se slovesy *chodit* a *čekat*: *chodí samodruhá, s outěžkem, s břichem, s bubnem; čeká, čeká se, čeká malé*. Byla zachycena i mnohá další vyjádření, např. *chystá se do kouta, přijde do kouta, krátí se jí sukně, krátí se jí fěrtušek, má břicho až pod nos*.

- *Jak je to dlouho, co se vdala, a už chodí s outěžkem.*

Nemyslovice (okres Mladá Boleslav)

- *Marjánka se s tím Pepíkem čeká.* Paseky (okres Písek)

Pokud však dívka otěhotněla před uzavřením manželství, byla svým okolím odsuzována a s pohrdáním se o ní říkalo: *je dopuštěná, je zmrvená, dopustila se, podběhla se, podskočila se, podnesla se, nezachovala se* či *přivedl ji na mléko*. Svobodná matka pak byla označována jako *závitka, zmrhalka, přespanka, dopušťalka, svobodnice*.

- *Von tam za ní furt les, aš jí přivět na mlíko.*

Paseky (okres Písek)

- *Zmrhalka musela indá, než šla okolo oltáře, stát přet kostelem a říkat: Já sem se nezachovala.* Kobylí (okres Břeclav)

V dřívějších dobách ženy rodily děti doma, většinou bez dohledu lékaře, pouze za pomoci **porodních bab**, které neměly ani žádné zdravotnické vzdělání, pouze zkušenosti získané praxí. I pro tyto předchůdkyně porodních asistentek existovalo v nářečích velké množství pojmenování: *(porodní) bába, (porodní) babka, (porodní) babička, babice, babicula, babibába, babicí bába, babivá bába, pupková bába, přísazní bába, panibába, páněbába* a *hebama* (z německého *Hebamme*).

- *Mladá se chistá do kouta, a tak to vona leťí pro babicí bábu.*

Toť neří d'ivu, že má kalup. Vysoké nad Jizerou (okres Semily)

- *K nejmenčímu d'íteři volali babici.*

Rožmitál pod Třemšínem – Starý Rožmitál (okres Příbram)

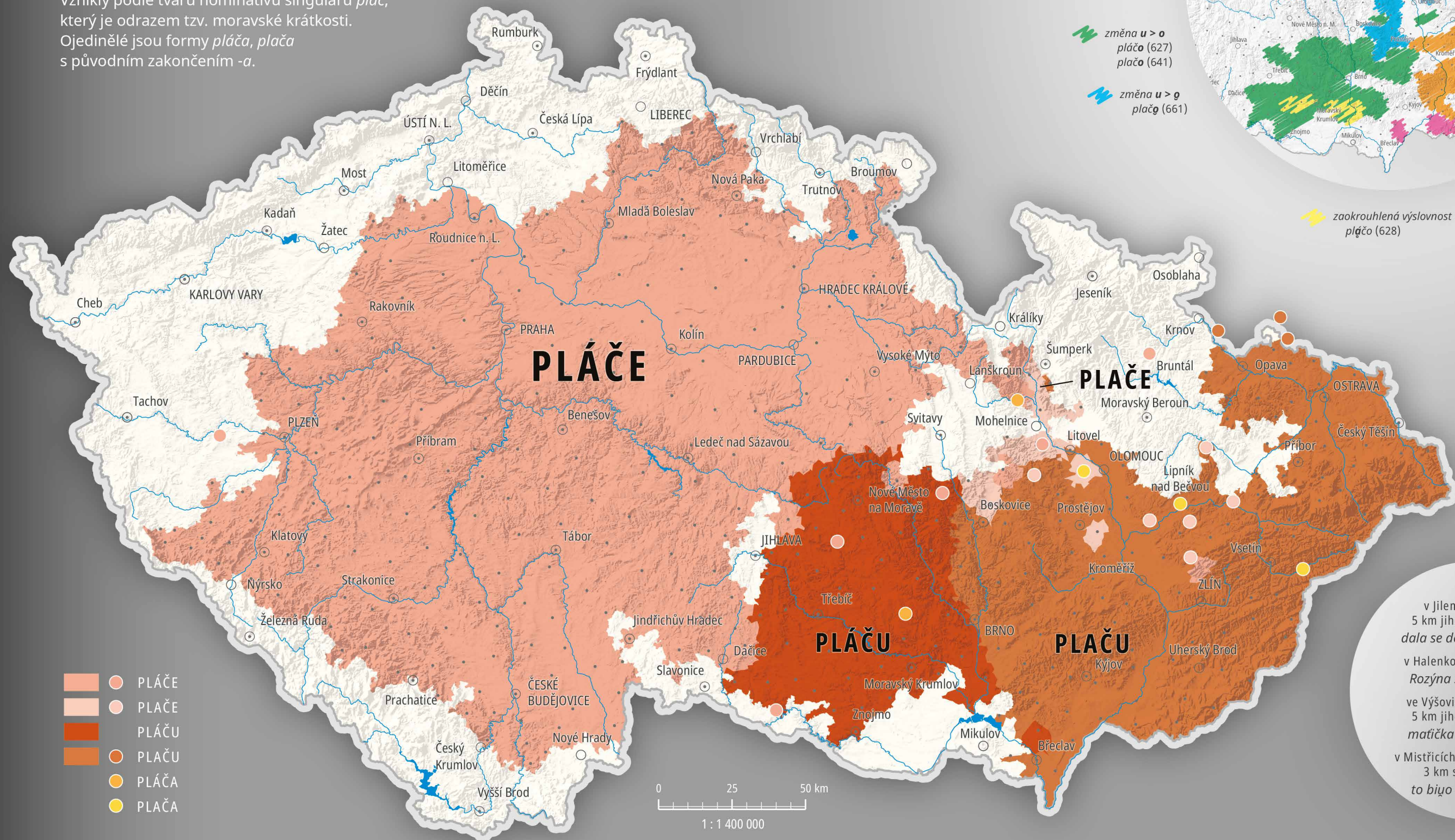
- *Roby ňechodžiuy do porodnice, byyy babicule.*

Bukovec (okres Frýdek-Místek)

PLÁČE genitiv singuláru

Na území Čech (s přesahem na Šumpersko a Boskovicko) se v genitivu singuláru slova *pláč* užívá koncovka *-e*, na Moravě a ve Slezsku se prosadila koncovka *-u*, přejatá od tvrdých neživotných maskulin. Pozornost zaslouží také rozdíl v délce kmenové samohlásky. Zatímco v Čechách a na západní Moravě byly zaznamenány podoby s dlouhou samohláskou (*pláče*, *pláču*), pro zbývající část Moravy a Slezsko jsou charakteristické obměny *plače*, *plaču*. Vznikly podle tvaru nominativu singuláru *plač*, který je odrazem tzv. moravské krátkosti. Ojedinelé jsou formy *pláča*, *plača* s původním zakončením *-a*.

ŘEKLI

v Jilemnici (Semilsko,
5 km jihozápadně od 105)
dala se do usedavího pláče
v Halenkově (Vsetínsko, 750)
Rozýna se dala do plača
ve Výšovicích (Prostějovsko,
5 km jihozápadně od 671)
matička se dala do pláčg
v Místřicích (Uherskohradištsko,
3 km severně od 729)
to biyo nějakého puaču

KREV

Jak může téct krev?

Pokud se říznete do prstu, poteče vám v horším případě krev **proudem**, v lepším případě **praménkem** nebo **čůrkem**. Slovo **čůrek** svým hláskovým složením napodobuje zvuk tekoucí krve, případně i jiné kapaliny. V nářečích českého jazyka se takových **zvukomalebých slov** vyskytuje mnohem více. Krev tedy může téct například:

- v severovýchodních Čechách **crkotem**, **crkočkem**, **crkúčkem**, **crkútkem**, **cúrem**, **čuríčkem**, **čurúčkem**;
- v jihozápadních Čechách **crcolíkem**, **hrcem**, **hrkolíkem**;
- na střední Moravě **crčkou**, **curúčkem**, **cecórem**;
- na východní Moravě **crčkem**, **cůrkem**, **curúčkem**, **cicúrem**, **cecúrem**, **cicůrkem**, **čičúrem**, **čičůrkem**, **čučůrkem**;
- ve Slezsku **čurem**, **čurkem**, **čurčkem**.

Uvedené výrazy, vystupující ve větách zpravidla ve funkci příslovečného určení, mohou vyjádřit i to, jak **tečou jiné kapaliny**, například slzy, pot, pivo, slivovice nebo voda:

- **Pot se mu crkúčkem řinul po tvářích, tag bil spocenej.**
Železnobrodsko
- **Gdiš sa pálí slivovica, tož mosí téct teňučkím cicůrkem.**
Uherskohradištsko
- **Voda teče z bečki čičúrem.** Uherskohradištsko
- **Čurčkem z něho laťo.** Frýdecko-Místeco

Některé zvukomalebne výrazy mohou označovat i další skutečnosti spjaté s vodou. Například slovo **crkot** se užívá v Podkrkonoší pro déšť, **hrkolík** na Chodsku pro zurčivý potůček a **cicúr** na Uherskohradištsku pro rampouch.

Frází, v nichž je krev součástí **dynamického procesu**, existuje v nářečích velké množství. Pokud člověk trpí plicním krvácením, nářeční mluvčí říkají, že se jeho krev **pohne** (Slezsko), **zdvihne** (severovýchodní Čechy) nebo **zpění** (jihozápadní Čechy). V severovýchodních Čechách se lze setkat též s konstrukcemi **krev jde do hlavy** nebo **krev se vzbouří**. V prvním případě se jedná o zvýšený krevní tlak, ve druhém o otravu neboli sepsi.

Jindy naopak krevní tok plynulý není a krev uvázne v jednom místě. V takové situaci v severovýchodních a jihozápadních Čechách říkají, že krev **zaskočí** (cévní mozková příhoda). Dvouslovným pojmenováním **zaskočená krev** je označována bolest bederní páteře (severovýchodní Čechy, střední Morava, východní Morava, Slezsko), příp. podlitina (východní Morava).

KRVE genitiv singuláru

Substantivum *krev* přecházelo během historického vývoje češtiny k různým skloňovacím typům, proto lze v různých nářečních oblastech zaznamenat varianty genitivu singuláru *krve* (téměř v celých Čechách a na západní Moravě), *krvě* (na Brněnsku, Tišnovsku a Boskovicku, ve východní polovině slezských nářečí a v severním úseku severovýchodočeských nářečí) nebo *krvi* (na větší části Moravy, v západním úseku slezských nářečí a odděleně severně od Plzně, zde častěji ve formě *krevi*, jež zachovává podobu kmene nominativu singuláru *krev*). Na Chodsku byl zachycen tvar *krví*, který je výsledkem příklonu k adjektivní flexi (vzor *jarní*).

PEC

Lepší medenec nežli mládenec

Pec bychom již v dnešních domácnostech hledali jen stěží. Dříve však bývala nedílnou součástí každé venkovské usedlosti, žádná hospodyně by se bez ní neobešla. V mnoha domácnostech bývaly pece dokonce dvě – jedna se užívala k přípravě běžných pokrmů, druhá k pečení chleba.

Pec, ve které se pekli chléb, byla v našich nářečích označována nejrozličnějšími způsoby. Pojmenování se základem **pec-** nebo **pek-** odrážejí proces pečení (**pec, pekarská pec, pekárna, pekáreň, pekárka, pekarčák**), se základem **zad-** vyjadřují polohu pece (**zadní pec, zadnice**). Část pojmenování vychází ze skutečnosti, že se v ní pekli právě chléb, a spojuje je tak stejný slovní základ **chleb-** (**chlebová pec, chlebovka, chlebná pec, chlebnice**). Není bez zajímavosti, že v části slezských nářečí je výraz **pec** rodu mužského (**ten pec**).

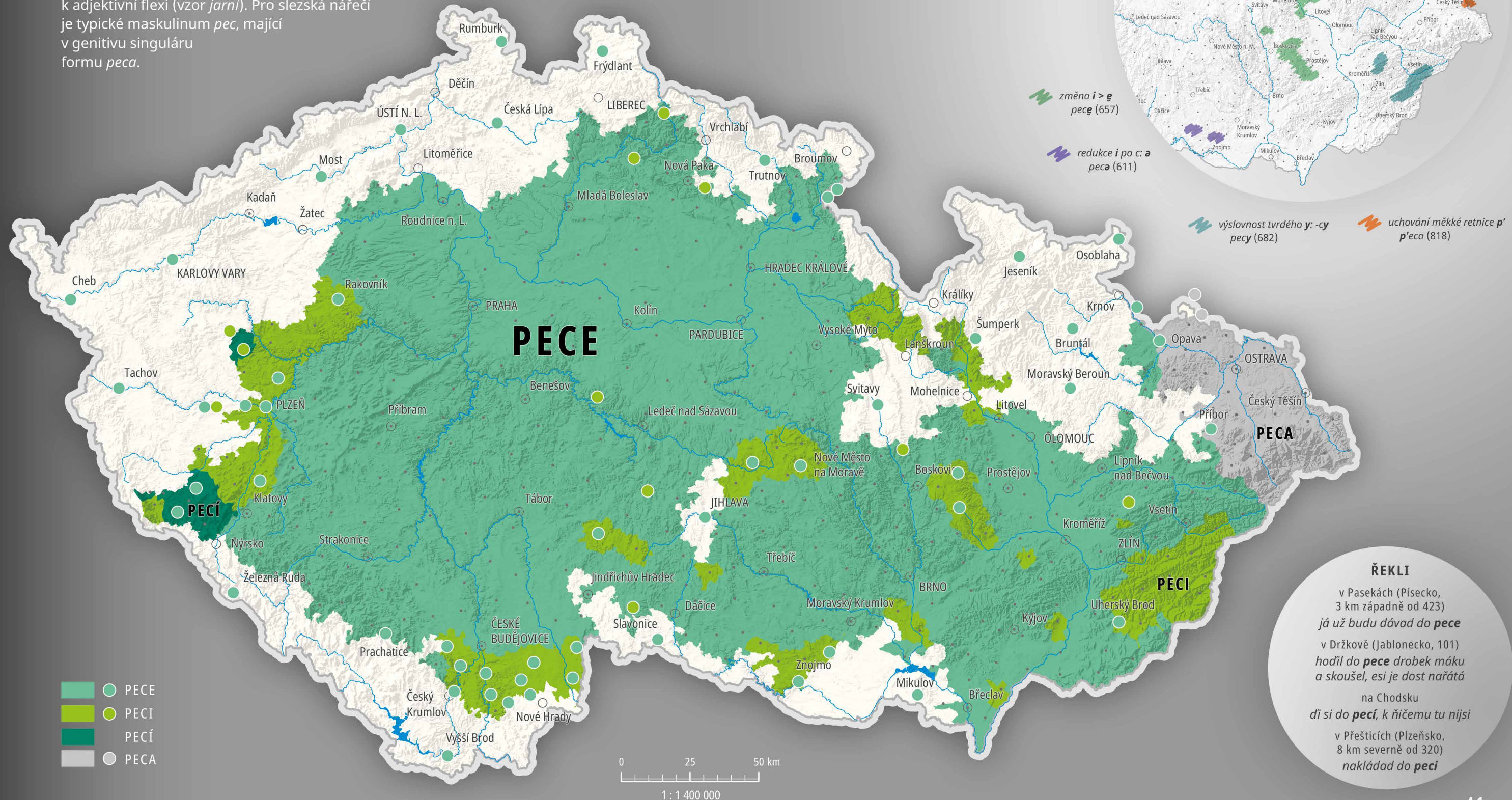
Před samotným sázením chleba bylo potřeba vymést z pece popel. K tomu se užíval ruční nástroj nazývaný např. **hřeblo, rebelko, řbílko, hrablo, řáblo, pohřeblo, pohrabáč, hrabáč, hrabák** nebo **žebro, žehro, žbírko, žabro** a **žebírko**. Někde se také rozlišovalo, jestli je tento nástroj vyrobený ze dřeva či z kovu; kovovému nástroji se pak říkávalo **pohrabáč**, zatímco dřevěnému **hřeblo**.

Chléb se do pece vkládal otvorem, který připomínal svým tvarem ústa, označoval se proto výrazy **ústí, huba, čelistě** nebo **čelesno**. Také pro další části pece se používala nejrozličnější pojmenování, která byla motivována např. jejich funkcí (**dymník, vzdušník, popelák, popelec, bránka, furtka, ...**), materiálem (**měděnec, medenec, měďák, ...**) nebo umístěním (**koutek, podpecina, svrchnice, vrchovka, kamnovec, kamenec, zákamní, ...**). Svým původem je specifická skupina nářečních názvů pro kovové díly plotny nad ohništěm. K jejich označení se užívaly výrazy přejaté z němčiny, v nářečích českého jazyka bohatě obměňované hláskově i tvaroslovně. Jsou to např. **pláty, plotny, plotně, bloty, blotny, blotně, šíny, šindele, tály** nebo **blachy**. Praslovanský původ má pouze pojmenování **pláty**.

PECE genitiv singuláru

U feminina *pec* byl na většině území českého národního jazyka zaznamenán tvar genitivu singuláru *pece* (podle vzoru *píseň*), shodný se spisovným jazykem. Roztroušeně se vyskytuje také forma *peci* (vzor *kost*), větší areály vytváří zejména na západním, jižním a východním okraji zkoumaného území. Na Chodsku byl zachycen tvar *pecí*, který je výsledkem přechodu k adjektivní flexi (vzor *jarní*). Pro slezská nářečí je typické maskulinum *pec*, mající v genitivu singuláru formu *peca*.

CUKROVÍ

Bobky, švábi, mejdlíčka

Každoroční **poutě**, tedy slavnosti konané k uctění památky světce, jemuž je zasvěcen místní kostel nebo kaple, bývaly vždy velkou událostí. Ta byla spojena s lidovou zábavou, různými atrakcemi a také s prodejem mnoha druhů zboží. Prodejní stánky stávaly na prostranství poblíž kostela. Vedle předmětů s náboženskou tematikou, jako jsou růžence, křížky, medailonky s vyobrazením světce, svíčky, sošky svatých, se na poutích prodávaly také praktické výrobky místních řemeslníků pro domácnost a hospodářství, např. vařečky, brousky, košíkářské a hrnčířské zboží. Mnoho stánků nabízelo všelijaké dobroty, sladké i slané.

Velké oblíbené se těšily **cukrovinky**, protože dříve nebylo běžné konzumovat sladkosti každý den, a tak pouť byla jednou z mála příležitostí, jak si zamlsat. Na pouti nemohli chybět prodejci perníku a marcipánu, u nichž se nejvíc kupovala oblíbená **perníková srdce** a **marcipánové figurky**. K dostání byly také třeba **bombósy**, **bruscukr** neboli **mejdlíčko** či **kačení mýdlo**, **certle**, **cukrdlata**, **cukrkandl**, **pokroutky**, **cukrové štangličky**, **klátky**, **špaliky**, **rampouchy** neboli **střechýly**, **vincétle** a **turecký med**.

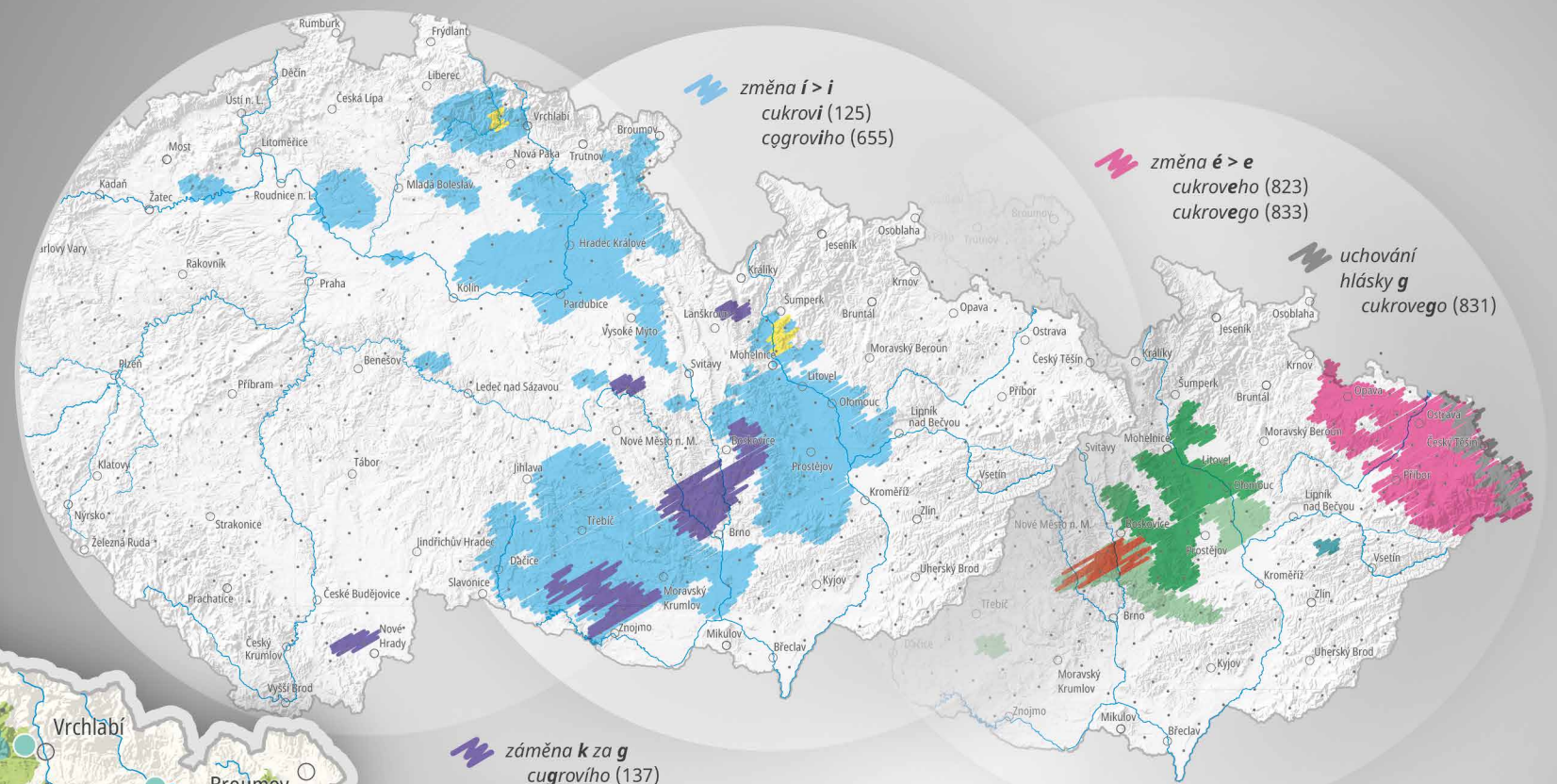
Názvy některých dřívějších druhů cukroví nás možná překvapí. Vedle již zmiňovaného škrobového **mejdlíčka** čili **kačeního mýdla** byla nabízena cukrovinka nazvaná podle svého vzhledu **husí hovínko**. Ta však prý byla i přes svoje nevábné pojmenování velmi chutná. Někdy se prodávala pod přijatelnějším názvem **pepřenka**, jednalo se totiž o kořeněný perník. Koupit se dalo také **čertí hovno**, výrobek z lékořice jinak zvaný **pendrek**. K dostání byly i **bobky**, malé kulaté perníčky, nebo **švábi**, bonbony z tmavého sladu.

- *Já sem d'edečkovi dicki kupovala taková malá perňička s cukrovou polevou a babičce taková cukrátká placatí, vjetroví, vevnitř ten fontán, povrchu počokoládovaní.*
Držkov (okres Jablonec nad Nisou)
- *Prodávali tam vincétle – na nítečce navlečené ploskaté pagáčky jag halěř veliké, v růžovéj, b'ítěj lebo bledomodrej barv'e, klátky, dnež im d'eka prav'íja špačky, šeckýh barev a fšelijag vykládané, střechýle, bruscukr, dnes sa tom prav'í kačení mydlo, a potem takové škrobové cukrové pusinky, růžové, žltté aj b'íté.*
Valašské Klobouky (okres Zlín)

CUKROVÍ genitiv singuláru

U slova *cukroví* (skloňovaného podle vzoru *stavení*) jsou tvary nominativu a genitivu singuláru shodné. Ve snaze je odlišit přešlo někde slovo k skloňování adjektivnímu nebo zájmennému: *cukrovího* (vzor *jarní*), *cukrového* (vzor *mladý*), *cukroveho* (vzor *náš*). Příklonem k jmenným tvarům posesivního adjektiva vznikla podoba *cukrova*, doložená jen ojedinele. Nejrozšířenější jsou tvary *cukroví* a *cukrovího*, zachyceny byly na téměř celém území Čech a Moravy. Varianta *cukrového* se vyskytuje na východní Moravě a ve Slezsku. Tvar *cukroveho* tvoří rozsáhlý areál ve středu Čech.

DATIV SINGULÁRU

3. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

PEKAŘ

Když se dílo nedaří

Pečení chleba je složitý proces. Pekař musí dbát nejen na správný postup, ale i na množství a kvalitu surovin, teplotu v místnosti a troubě nebo vlhkost. Jediný chybný krok může vést k nepodařenému výsledku. V nářečích existovalo bohaté názvosloví těchto tzv. **nepodárků**.

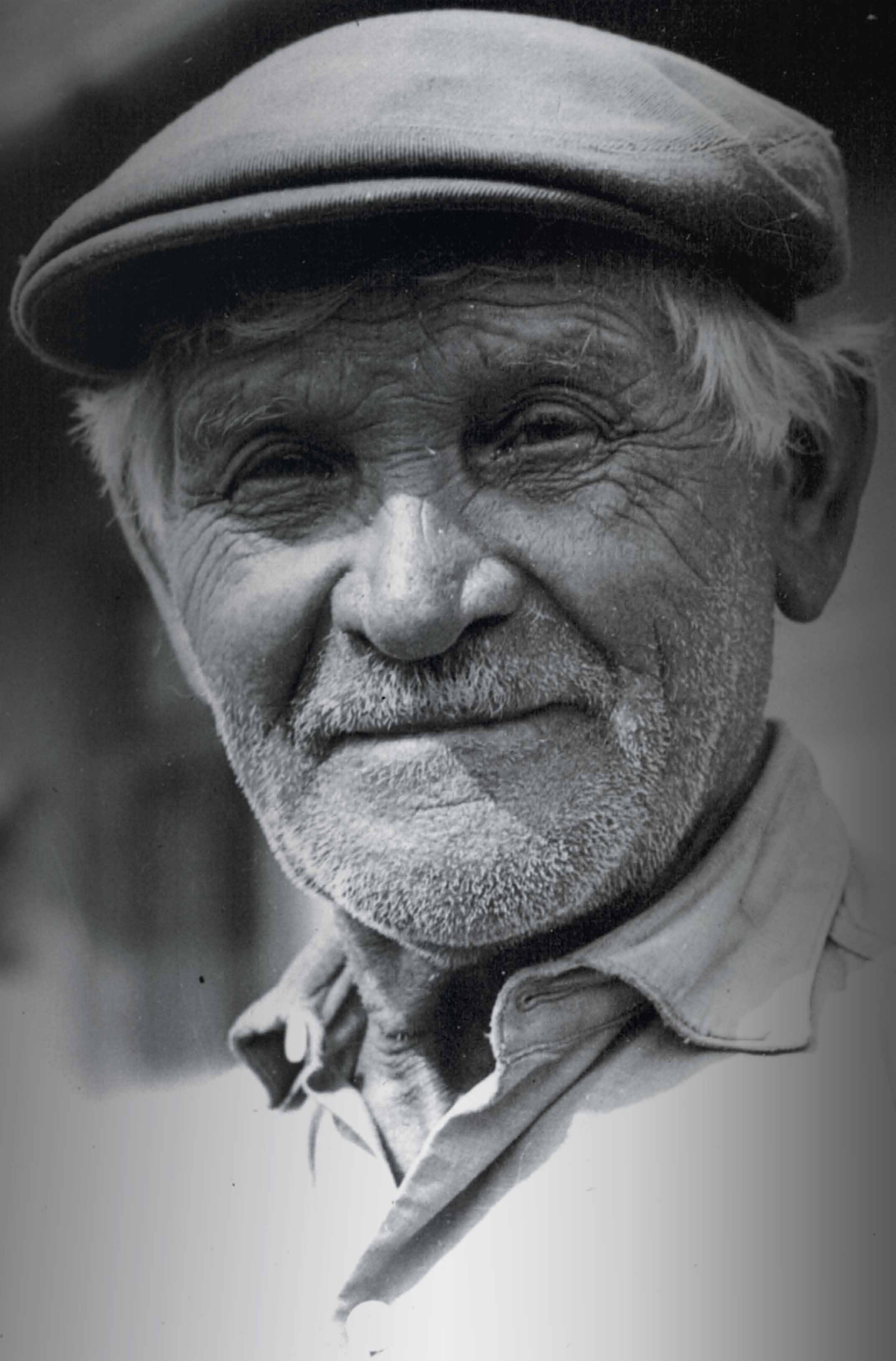
Sražené vrstvě u spodní kůrky chleba se spisovně říká **brousek**, v tradičních nářečích je zaznamenána celá řada dalších pojmenování. Na velké části území se ujaly názvy motivované vznikem sraženiny, tedy „zakaleností“ – sem patří moravský a slezský **zákal** nebo podkrkonošská **zákalka**. Podle tvaru vznikla metaforická pojmenování jako **cestička**, **chodníček**, **stežička**, **štráfek**, obdobně **kanička**, **mašlička**, **pentlička**, **šňůrka**. V severozápadních Čechách se ujal výraz **slípka**, kterým se původně označovala jiná vada, totiž místo vzniklé slepením dvou chlebů položených při pečení příliš blízko u sebe. Název tedy nesouvisí s oblastním pojmenováním slepice, nýbrž se slovesem **slepít**.

Sražení těsta může být vyjádřeno také pomocí přídavného jména rozvíjejícího slovo **chléb/chleba**; pečivo je pak **odpadlé**, **okalitě**, **sedlé**, **slité**, **spadlé**, **sražené**, **umrlé**, **zákalitě** nebo **zákalcovitě**. Některá pojmenování nabývají odlišného významu v závislosti na konkrétním regionu. Pokud je chléb např. na Česotřebovsku hodnocen jako **odpadlý**, pak se tím poukazuje na brousek, zatímco v okolí Rychnova nad Kněžnou a na Uherskohradištsku jde o chléb s kůrkou oddělenou od střídy. Takovému chlebu se v jiných oblastech českého jazyka říká **odfouklý**, **odpadnutý**, **odtržený** nebo **odúřený**.

O bohatství nářeční slovní zásoby svědčí rozmanitá **pojmenování pro další typy nepodařených chlebů**, např.:

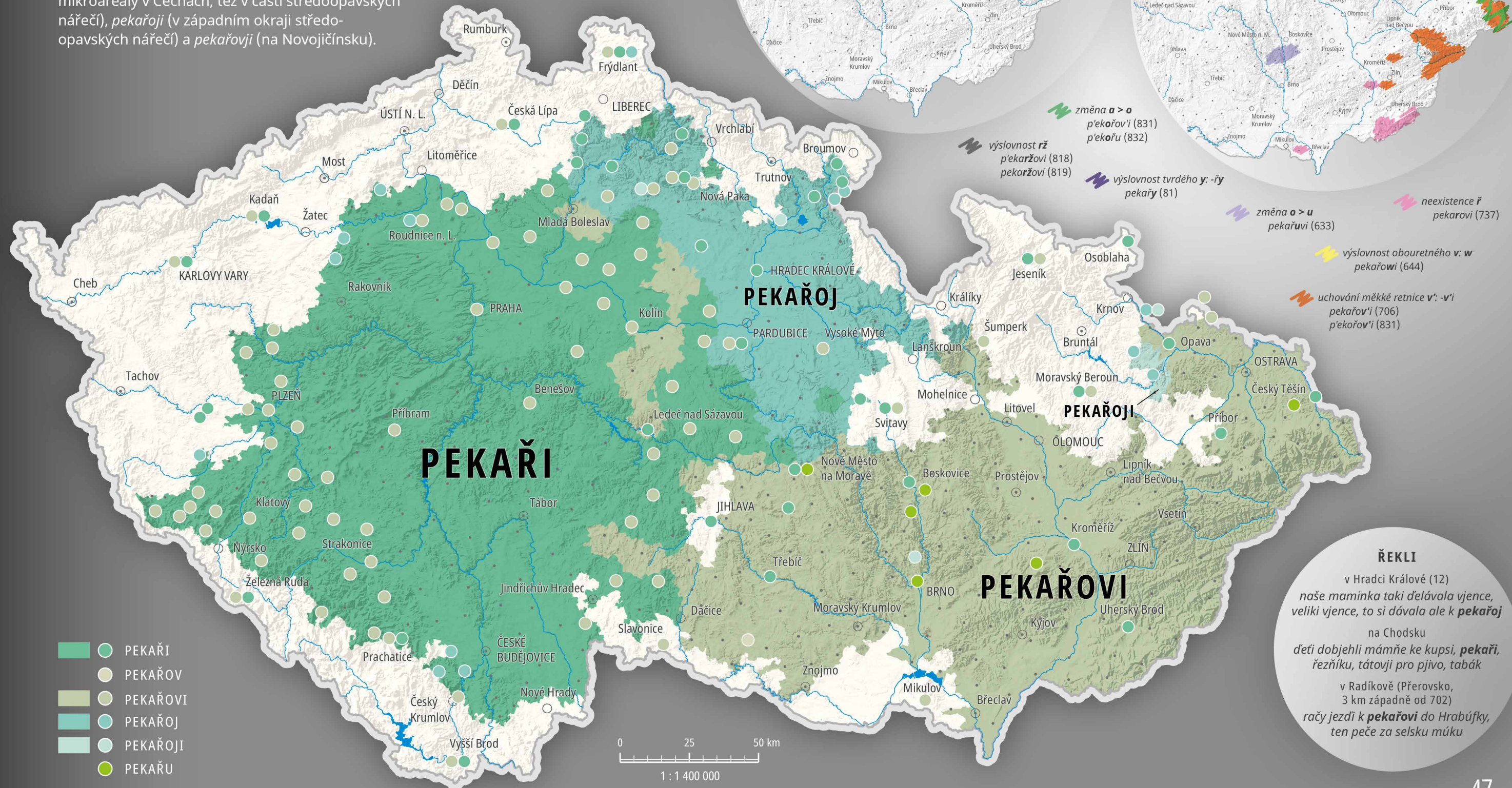
- připálený chléb = **chycený**, **přiboudlý**, **přiškvírnutý**, **přištíraný**, **vychycený**
- chléb spečený s druhým bochníkem = **přisazený**, **sklípkovitý**
- nedopečený chléb = **bledý**, **mankavý**, **maňkavý**, **maňkovitý**, **udušený**, **uhnícaný**
- málo vykynutý chléb = **blond**, **vychvátlý**
- překynutý chléb = **rozběhlý**, **rozlezlý**

Přestože staré nářeční výrazy pro vady chleba ustupují, některé z nich dosud v povědomí zůstávají. S rostoucí oblibou pečení vlastního chleba se tvoří i **názvy nové**, např. pro nízký chléb **placka**, **placák**, **placáček**, **placoň**, **disk**, **kosmodisk**, **ufo**.

PEKAŘI dativ singuláru

Tvar *pekaři*, typický pro většinu Čech, vznikl provedením přehlásky 'u > i'; staročeská forma *pekařu* byla jako dubleta zaznamenána pouze ve třech lokalitách, a to na Blanensku, Kroměřížsku a Karvinsku. Moravský a slezský areál pokrývá koncovka *-ovi*, která je rozšířena místy i v Čechách vedle zakončení *-i*. Toto *-ovi* se hojně hláskově diferencuje; evidovány jsou tvary *pekařov* (na Třebíčsku), *pekařoj* (v severovýchodočeských nářečích s dalšími mikroareály v Čechách, též v části středoopavských nářečí), *pekařoji* (v západním okraji středoopavských nářečí) a *pekařovi* (na Novojičínsku).

PEŘÍ

Aby bylo na peřinku

Peří pomáhá ptactvu udržovat tělesnou teplotu, létavým ptákům umožňuje létat, vodním zase plavat. Není však užitečné jen pro ptáky, ale naučil se je využívat i člověk, nejčastěji jako výplň pokrývek a polštářů.

Pro peří se chovaly převážně husy a kachny. Vždy však bylo více ceněno a využíváno **husí peří**. Oproti kachnímu má lepší tepelně izolační vlastnosti, delší životnost, nezapáchá, navíc z husy bylo mnohem více peří než z kachny. Peří se získávalo buď z mrtvých hus, anebo z živých takzvaným podškubem, což je částečné oškubání spodního (prachového) a měkkého krycího peří.

Peří určené pro plnění lůžkovin se před dalším použitím muselo **drát (dřít, odírat, odrhovat, drhnout, drápat, škubat)**, tedy ručně otrhat z tuhých středních částí pírek (ostnů), schraňovaly se pouze prapory krycího a prachového peří. **Draní (dračky, dření, drhačky, drhlačky, drhnutí, održky, odrhačky, odrhání, drapačky, drápání, škubačky, škubání, pobaba)** probíhalo v zimě, kdy se nevykonávaly zemědělské práce na polích a loukách, a to formou sousedské výpomoci. Ženy a dívky se po večerech scházely postupně ve všech chalupách, kde bylo potřeba sedrat peří, a vzájemně si pomohly s touto zdlouhavou činností. Potom už se konečně mohly vyrobit naducané polštáře a peřiny.

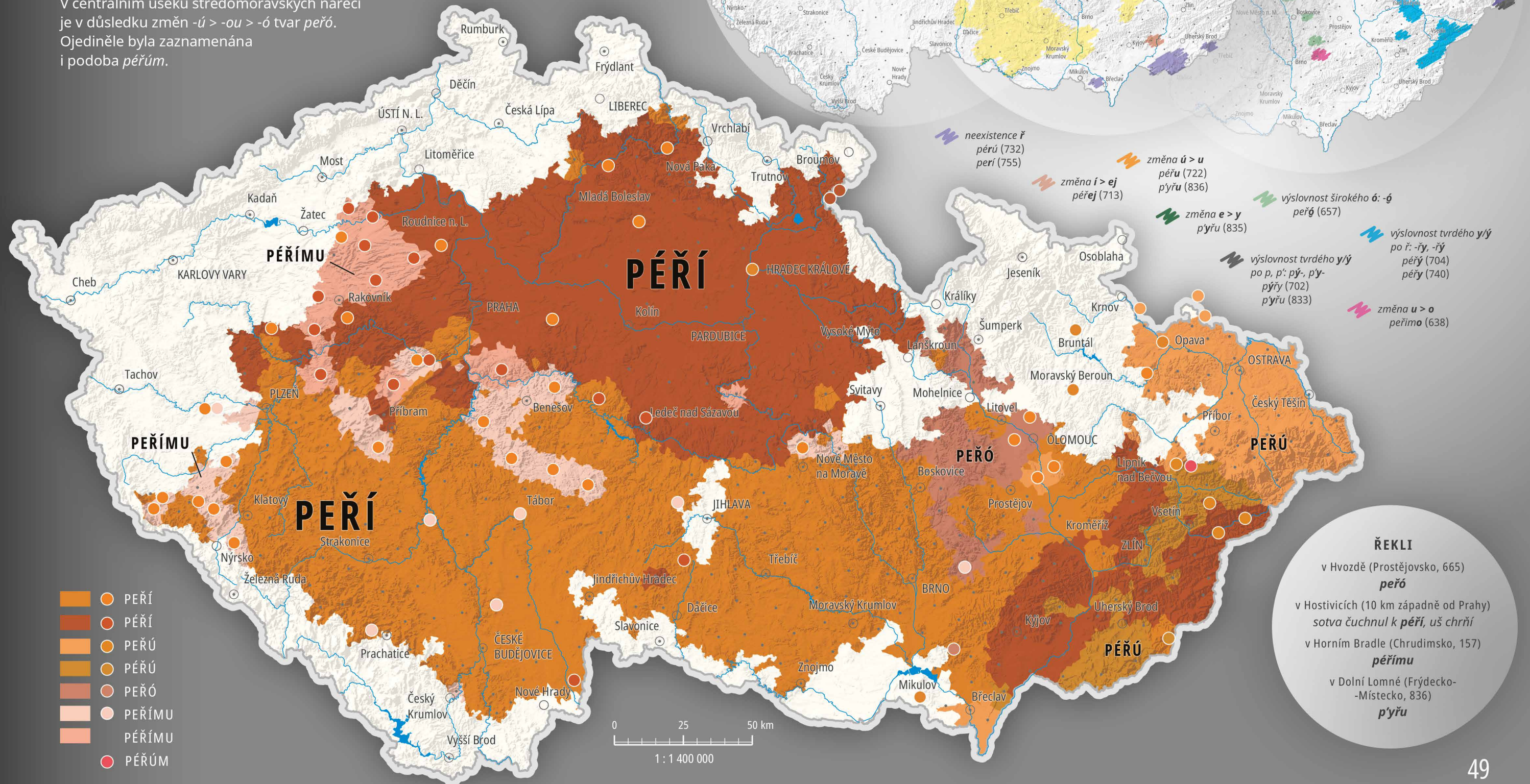
Mnohá hospodyňka zužitkovala dokonce i odrané ostny ptačích per se zbytkem peří na konci (**pápěrky, pápěry, pimpěrky, pimpery, ostenky, stopky, špičky, stonky, špenky, spinky**) – naplnila jimi podušku, kterou se podkládal velký polštář.

- *Diš přišli dlouhí listopadoví a prosincoví večeri, chodilo se po sousedeh drát péři.* Jilemnice (okres Semily)
- *V zimje se večer scházívají ženi ha d'ifčata, drački, v jednotlivijch staveňih ha derú peři.* Chodsko
- *Po Vánocáh už sa máľode pľadľo. Napřet sa pustili do péři, chovalo sa vjedz husí, lebo toliké cérki cosi na víbavu potrebovali. Drhnút péři sa také tak chodívalo jag na pľistki, napřet sa odrhľo u jednich, potem přišli na řadu ďalší. Ale toléj rob jag na pľistki drhnúd nechodíto.* Brumov-Bylnice – Brumov (okres Zlín)

PEŘÍ dativ singuláru

V dativu singuláru se na velké části území užívá tvar *peři*, který po přehlásce *ú > í* vznikl z původní podoby *peřú*. Ta přetrvává na východě Moravy a ve Slezsku. Na Klatovsku a Domažlicku se užívá forma *peřimu*. Je výsledkem přechodu slova *peři* k adjektivní deklinaci (vzor *jarní*), k němuž došlo ve snaze eliminovat pádovou homonymii, tedy odlišit dativ od lokálu, kde je koncovka *-í* původní. Vlivem dloužení *e > é* se užívají též obměny *pěři* (v severní polovině Čech a na části východní Moravy), *pěřú* (na Uherskobrodsku a Vsetínsku) a *pěřimu* (na Rakovnicku). V centrálním úseku středomoravských nářečí je v důsledku změn *-ú > -ou > -ó* tvar *peřó*. Ojedinelé byla zaznamenána i podoba *pěřúm*.

AKUZATIV SINGULÁRU

4. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

VŘED

Když s někým tluče vřed

Nářeční bohatství se projevuje nejen různorodými hláskovými obměnami a slovními tvary, ale také **významovou šíří slov**. Zatímco ve slovnících spisovné češtiny nalezneme většinou jen ty hlavní, nejpoužívanější významy, ve slovnících nářečních se dozvíme, co dalšího, někdy okrajovějšího, ale o to zajímavějšího jednotlivá slova označují.

Třeba **vřed** je standardně pojmenování pro **onemocnění kůže nebo sliznice** projevující se jejich rozpadem, někdy doprovázeným hnisáním. V tomto smyslu jej používali i nářeční mluvčí, označovali jím však také celou řadu **dalších nemocí**: nejčastěji šlo o křeč kojenců, která se rovněž nazývala **psotník**, a pak o nervové onemocnění projevující se ztrátou vědomí a záchvaty křečí, jinak zvané **padoucnice** (dnes **epilepsie**). S takovým člověkem pak vřed **třískal** nebo **tloukl**. A když někoho vřed **chytl**, mohla ho postihnout i cévní mozková příhoda, tj. ranit ho mrtvice.

Slovo **vřed** mnohde používali i při popisech obecnějších chorob, stačilo ho jen specifikovat: na Valašsku třeba podle toho, čím bylo onemocnění způsobeno (např. stravou – **zajedený vřed**, spánkem – **zaspaný vřed**, leknutím – **zalekaný vřed**) nebo jaký druh pohybu připomínala bolest (např. **vřed lámaný, krútěný, tracený**). Pro sinalost neboli mrtvolnou bledost člověka se zase používalo označení **modrý vřed**. Výraz **vřed** sloužil taktéž jako pojmenování jakékoliv **záhadné, nevysvětlitelné nemoci**, a to často náhlé a smrtelné, jako tomu bylo, pokud někdo dostal **morný vřed**.

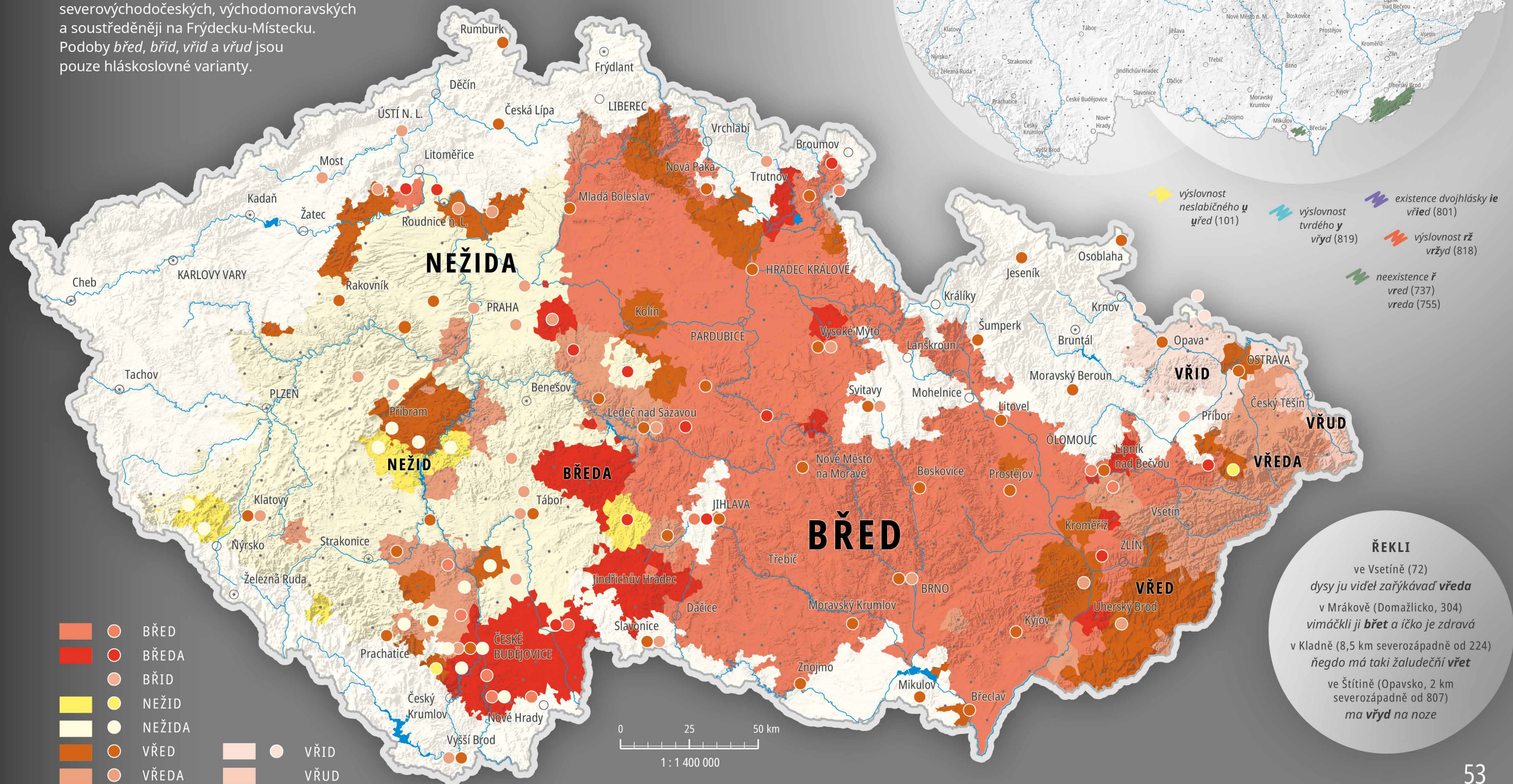
Že není vřed nic příjemného, dosvědčuje také skutečnost, že se toto slovo v některých nářečních oblastech objevilo i jako přenesené pojmenování pro špatného člověka nebo zlou nadpřirozenou bytost.

Slovo **vřed** není zajímavé jen šíří významů, ale také množstvím svých hláskových variant (**vříd, vřud, břed, bříd, ...**), lexikálních ekvivalentů (**nežid, krtice, suchár, vržení**, ojediněle **bolák, mrzák** či **hovňák**) nebo slov odvozených (často se používala augmentativní forma **vředisko** či **bředisko**).

VŘED, NEŽIT akuzativ singuláru

Do akuzativu singuláru neživotného maskulina *vřed* a jeho významového ekvivalentu *nežit* (nářečně *nežid*) proniká v nářečích od původu genitivní o-kmenová koncovka *-a* (*vředa*, *nežida*). To je v rozporu s principem životnosti ve spisovném jazyce, kde bývá u neživotných substantiv tvar akuzativu shodný s tvarem nominativu (oproti tomu životná substantiva mají shodný tvar akuzativu a genitivu). Tvary se zakončením *-a* jsou nejrozšířenější v jihozápadočeských a středočeských nářečích, dále se ojediněle vyskytují v nářečích severovýchodočeských, východomoravských a soustředěněji na Frýdecku-Místecku. Podoby *břed*, *břid*, *vřid* a *vřud* jsou pouze hláskoslovné varianty.

KAŠE

Pověry v domácnosti

Člověk odpradáвна věřil v **nejrůznější znamení a jevy**, které svým působením ovlivňují nebo předpovídají budoucnost. Různé předpovědi a pověrečné úkony se odehrávaly i ve venkovských domácnostech. Často souvisely s **běžnými pokrmy a potravinami**, například s **kaší**. Někde ji na Štědrý den dávali kravám, aby hodně dojily, jinde zase nesměla chybět na sváteční tabuli, protože měla zajistit dostatek peněz. Velké množství pověr bylo spojeno s **chlebem**, což byla nejzákladnější potravina, „boží dar“, k němuž se lidé chovali s úctou a nikdy s ním neplývali:

- *Diš je vod miši chleba vokousanej, to řikaj: Fšechno to sňeste, to nebolej zubi.*
Poniklá (okres Semily)
- *Gdo zabodne nůž do pecne chleba na stole a nechá ho tak, nebude moct umřít.*
Mladoboleslavsko
- *Diš je chleba f prostřetku rozraženej, bude v domně pohřep.*
Kobylí (okres Břeclav)
- *Hdo před hostem dveře zavírá, chleap se solí nepodá, tomu Pámbú nepožehná.*
Chodsko
- *Popraská-li pri pečeňú bochník chleba, dožene sa do staveňá škoda.*
Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

Další pověry se pojily například se **solí nebo mlékem**:

- *Rosipaná súl – mrzutost v rodíne.* Malíkovice (okres Kladno)
- *Visipat súl znamená nechčestí.* Přestice (okres Plzeň)
- *Sul se vysypaťa, buďe pohoršeňi.* Frenštátsko
- *Kerěj hospodiňi sa prekoťi hrneg z mlékem a mléko sa fpije do zemi, ten dum sa preborí lebo spadne.* Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

Pověry nezřídka souvisely i s mnoha **činnostmi a předměty v domácnosti**:

- *Střepi přinášeji šťastí.* Jihlava (okres Jihlava)
- *Rozbíd zrcadlo znamená nešťestí.* Chýnov (okres Tábor)
- *Smeťi se nemete přes prách, hale ke kamnom, habi se nevímetlo chčestí.*
Chodsko
- *Metlú sa nesmí biť, abi neonemocněť.* Blatnička (okres Hodonín)
- *Otevrú-li sa sami dvera, bude v domně krik.* Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

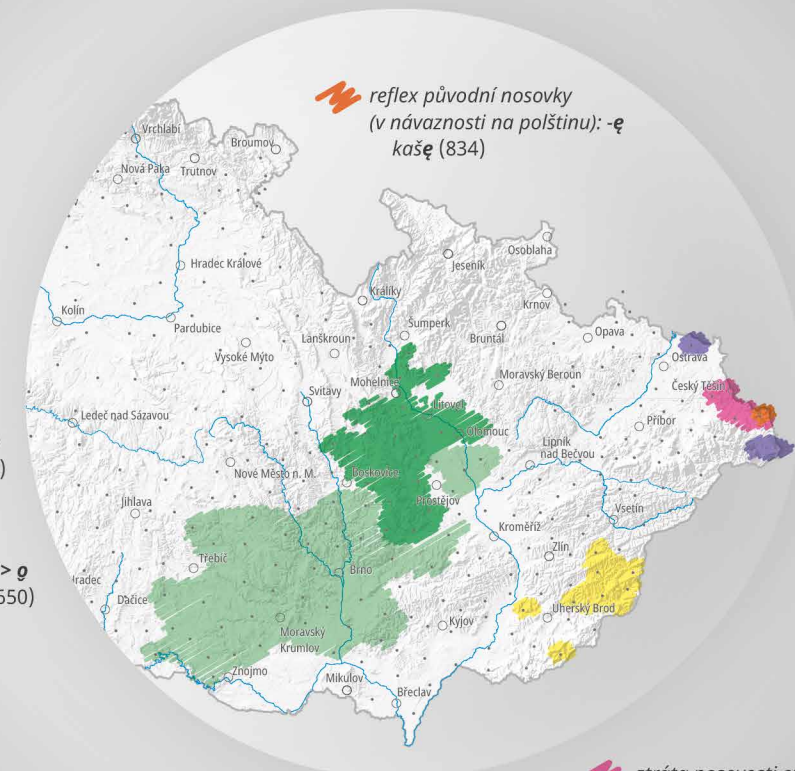
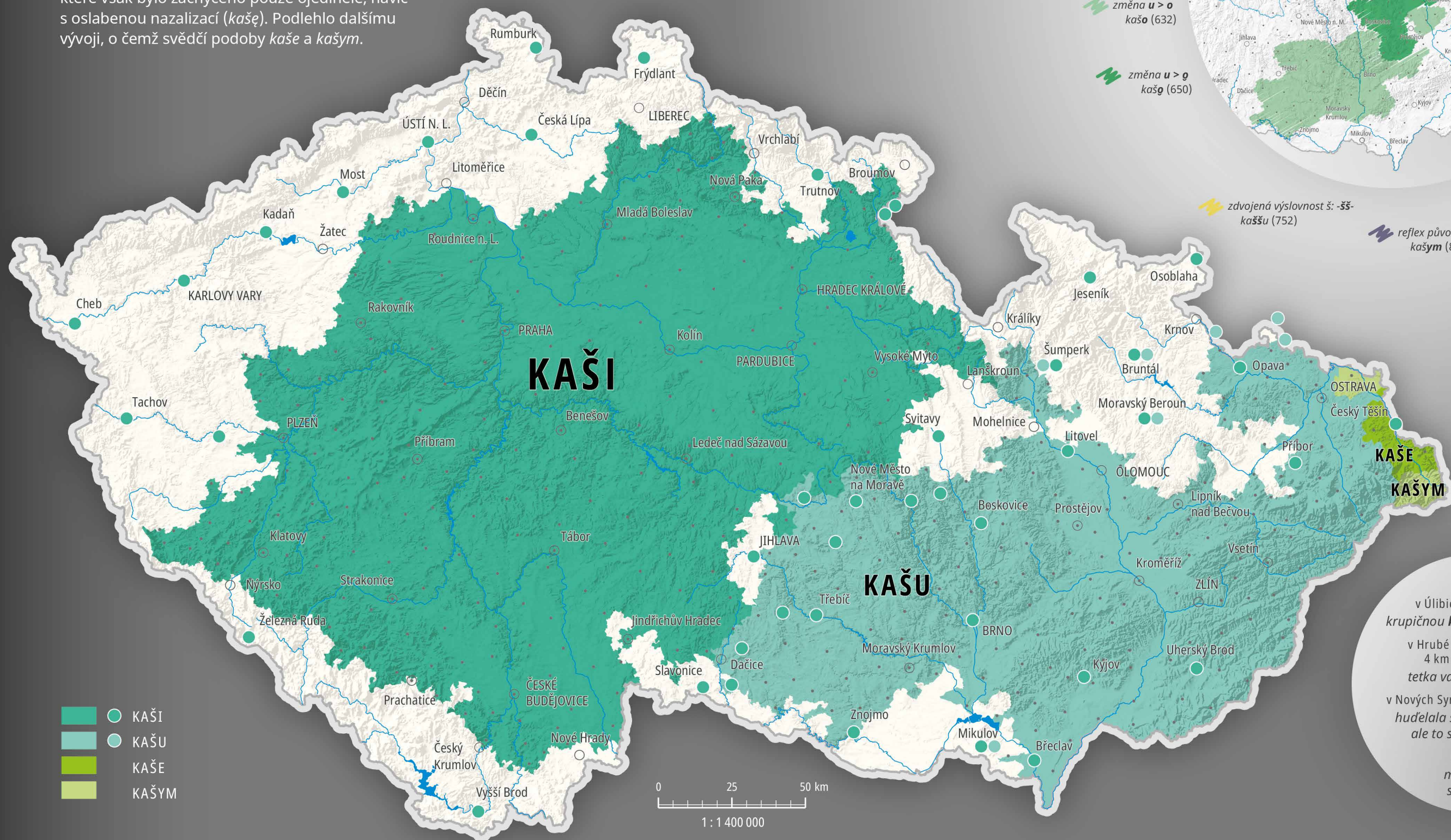
Pozoruhodné je to, že mnohé předpovědi se regionálně lišily, výklad stejných činností a událostí byl někdy jiný, dokonce až zcela opačný.

Například v Hrubé Vrbce na Hodonínsku říkali: **oblečež-li gaťe narubi, celý den máž nešťestí**, avšak na Chodsku tvrdili opak: **di se vobleče šat narubi, znamená to chčestí**.

Na Mladoboleslavsku věděli, že **f kterím příbitku nerovně stojí stůl a při dotknutí se hejbe, tam je šťastí nestálí**, ale Chodové si viklavý stůl vykládali jinak: **hde se stůl mjiklá, tám poroučí žena**.

KAŠI akuzativ singuláru

Slovo *kaše* mělo v praslovanštině v akuzativu singuláru podobu *kašǫ*. Na většině území českého národního jazyka se koncová nosová samohláska *-ǫ* změnila v *-u*, které zůstalo někde dodnes uchováno (*kašu*), jinde prošlo pravidelnými nářečními obměnami. V Čechách je v důsledku přehlásky *'u > i* rozšířen tvar *kaši*. Ve středomoravských nářečích se zakončení *-u* změnilo v *-o*, *-ǫ* (*kašo*, *kašǫ*). Na východě Slezska dala koncová nosovka *-ǫ* v návaznosti na polštinu nosové *-ę*, které však bylo zachyceno pouze ojediněle, navíc s oslabenou nazalizací (*kaše*). Podlehlo dalšímu vývoji, o čemž svědčí podoby *kaše* a *kašym*.

změna *u > o*
kašo (632)

změna *u > ǫ*
kašǫ (650)

zdvojená výslovnost š: -šš-
kaššu (752)

ztráta nosovosti ę: -e
kaše (833)

reflex původní nosovky: -ym
kašym (831)

ŘEKLI

v Úlibicích (Jičínsko, 123)
krupičnou kaši strejčkej udeľáme

v Hrubé Vrbce (Hodonínsko, 4 km západně od 757)
tetka variġa jahelnú kašu

v Nových Syrovicích (Třebíčsko, 603)
huďelala sem kozinkovú kašo, ale to se kluci voblizovali

na Chodsku
míli sme kaši s rozinkama

LOKÁL SINGULÁRU

6. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

Kam uletělo *ou*-?

Když se o někom řekne, že vypadá, jako kdyby mu uletěly včely, znamená to, že je udivený nebo smutný. Představte si ale, když někdo přijde rovnou o celý **oul**! Oním nešťastníkem je čeština, respektive její prestižní forma užívaná převážně v psané komunikaci. Ale pěkně popořádku...

Ve staré češtině se běžně říkalo *múka*, *úl*. Od konce 14. století si však naši předci začali libovat v **dvojhláskách**, a tak na místo původního *ú* pronikalo **ou**. Toto **ou** se ze středočeské oblasti rozšířilo do celých Čech a na střední Moravu, se zpožděním proniklo i do některých částí východní Moravy. Ve středomoravských nářečích se **ou** změnilo v *ó* (*móka*, *ól*). Staročeské *ú* zůstalo zachováno na zbylém území východomoravských nářečí a také v nářečích slezských, kde bylo zkráceno v *u* (*muka*, *ul*). Tento regionálně rozrůzněný stav, vycházející ze změn zahájených před šesti stoletími, zůstává dodnes živý v mluvě nejstarší generace.

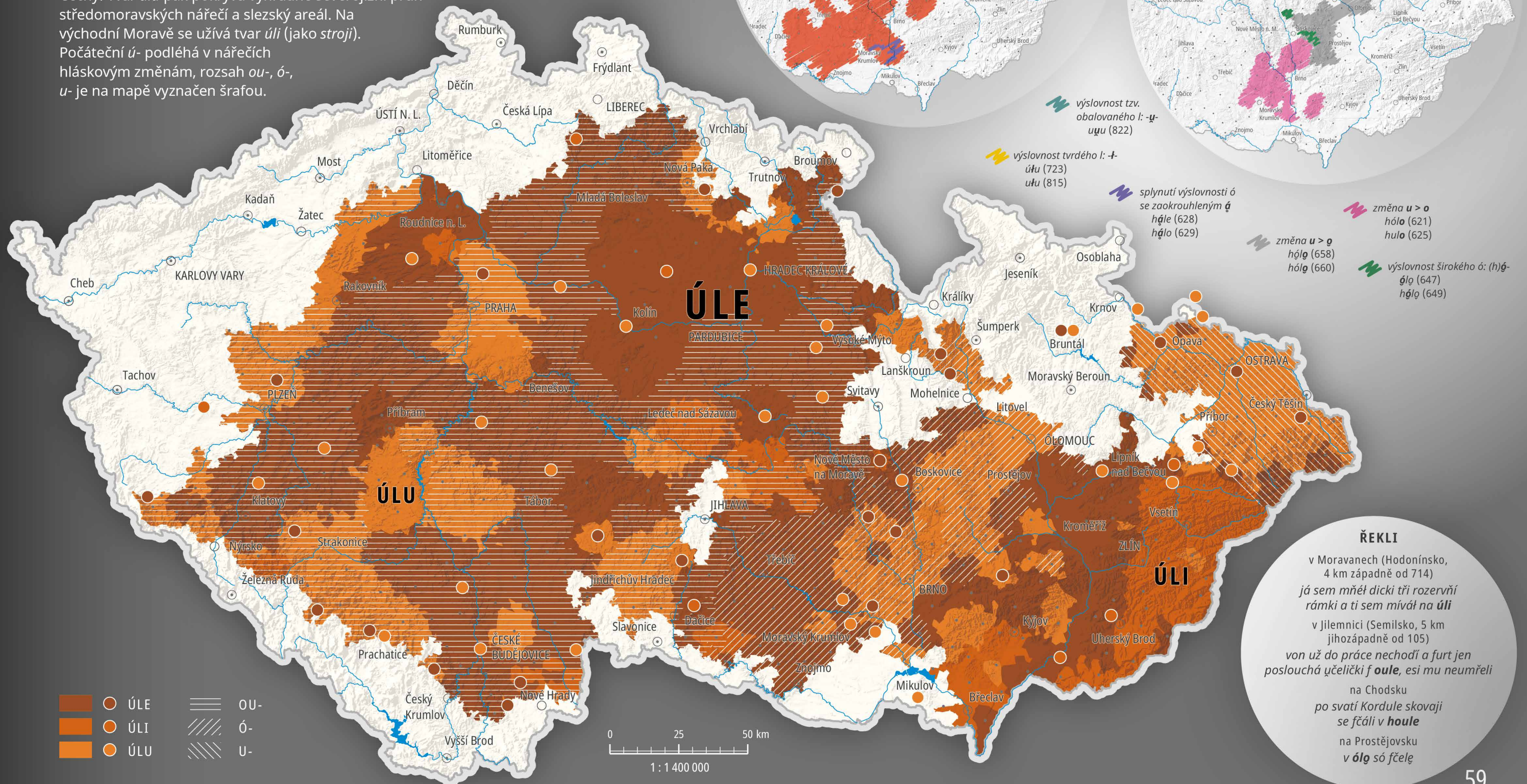
Progresivní dvojhláska **ou** (v grafice **au**) se nakonec ustálila i v **psané kulturní češtině**, a to uvnitř slov a v koncovkách, zatímco v násloví byla přijímána až od 30. let 16. století. V 17. a 18. století byla s náslovným **ou**- tištěna již téměř všechna slova dříve začínající na *ú*- (např. *oučinek*, *oul*, *ouroda*). Totéž platilo o výrazech, v nichž se nacházelo starší *ú*- po předponě (*rozoudovaný*) nebo na začátku druhé části složeného slova (*spoluoutrpnost*). Jedinou výjimkou byla slova knižní (*úcta*, *úmluva*, *úpět*) a ta, u nichž byla počáteční samohláska od původu krátká (*ústa*, staročesky *usta*). Náslovné **ou**- se tak stalo **neutrálním stylistickým prvkem**.

Ovšem na konci 18. století začal toto **ou**- kritizovat Josef Dobrovský, po něm i František Palacký, vadila jim regionálnost jevu. Ve druhé polovině 19. století se **ou**- počalo z psaného jazyka vytrácet, posléze byly kodifikovány jedině formy *úl*, *úroda*, *ústa*. Diftong v násloví je od té doby hodnocen jako **prvek pro spisovnou češtinu stylisticky nevhodný**.

Nebyla by to však čeština, kdyby v ní nebylo **výjimek**. Ve slovnících spisovné češtiny lze dohledat některá slova, která začínají na dvojhlásku, např. *ouško*, *ouškatý*, dále *ouhorlík*, *ouklej*, *outloň*, *outkovka* aj.

ÚLE, ÚLU lokál singuláru

Slovo *úl* mělo ve staré češtině tvar *úli*. Ještě v praslovanštině se řadilo k Ы-ko-menům. Po rozpadu této deklinace došlo k odsunutí koncového *-i* v nominativu singuláru, nově vzniklý tvar *úl* začal být skloňován podle vzoru *hrad*, z toho důvodu má v lokálu singuláru formu *úlu*. Některá neživotná maskulina však mohou nabývat též koncovku *-e* podle vzoru *les*. Forma *úle* je typická pro východní část středomoravských nářečí a mnohdy dubletně i pro celé Čechy. Tvar *úlu* pak pokrývá výhradně severojižní pruh středomoravských nářečí a slezský areál. Na východní Moravě se užívá tvar *úli* (jako *stroji*). Počáteční *ú-* podléhá v nářečích hláskovým změnám, rozsah *ou-*, *ó-*, *u-* je na mapě vyznačen šrafovou.

KŮŇ

Jeden hot a druhý čehý

Kůň hrál dříve v životě lidí na venkově důležitou roli. Byl využíván při těžké práci na poli nebo v lese a k přepravě nákladu a osob. Při tom bylo s koněm nutno komunikovat tak, aby snadno a rychle pochopil, co se od něj vyžaduje. Sloužila k tomu celá škála citoslovcí, která vyjadřovala **jednoduché povely** a která byla mnohdy hláskově, popř. slovtvorně rozrůzněná.

Tak třeba pro povel s významem **jed'** se používala citoslovce s počátečním *h-* (**hi, hije, hijo**, ...), *v-* (**vi, vije, vijo**, ...), *b-* (**bi, bije, bijo**, ...) nebo *d-* (**di, dije, dijo**, ...). Délka samohlásek v jednotlivých povelích kolísala a souvisela s individuálním způsobem intonace. Vznikla tak celá řada různých podob: **hijé, hījou, vje, vījó, bījé, dījé, dījó** aj. K **zastavení** koně se téměř všude používalo známého povelu **pr**, často však i jiných citoslovcí, např. **ou, ouha, oha, hoha, eu, euha, ej** nebo **ejha**. Také zde se mohla délka samohlásek různit, např. **oha, óha, óhá, vohá**.

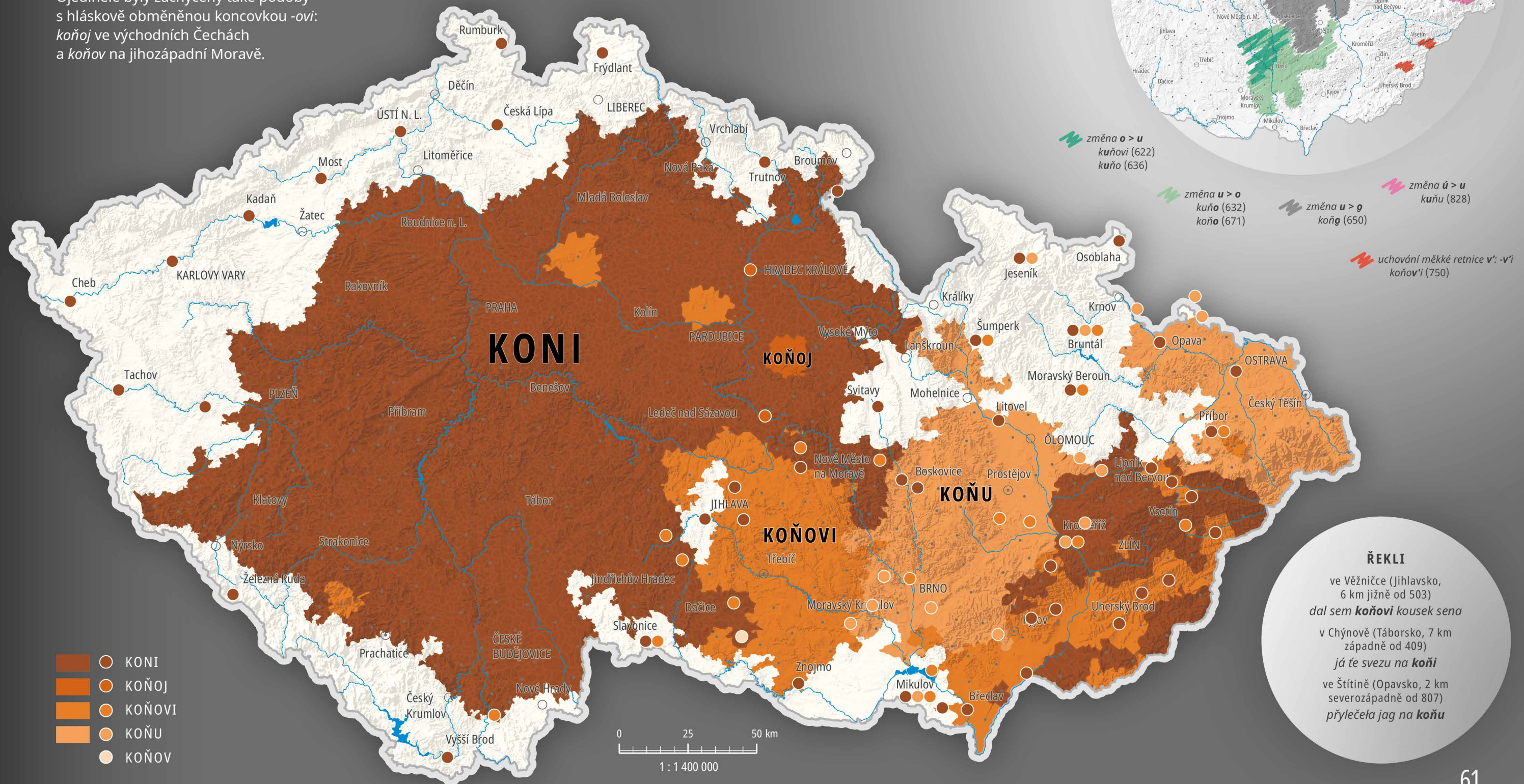
Povely **čehy, těhy, čihy, tihy, pihy, hí, híjej, hījou, hījuma, híse, vista, bista** nebo **bistaha** se užívaly, měl-li kůň zahnout **doleva**. Naopak povel **napravo'** se vyjadřoval pomocí citoslovcí **hot, hojt, hota, hojta, hotej, hotou, hat, hať, hač, hajs, hata, hatou, het, ča, čale** nebo **hokča**. V obou případech opět můžeme sledovat velké množství nejrůznějších hláskových obměn, např. **čehý, tihý, hjuma, hotěj, hajt, hacou**. Není bez zajímavosti, že u povelů 'nalevo' převládají samohlásky *i* a *e*, kdežto u povelů 'napravo' samohlásky *o* a *a*.

V neposlední řadě bylo potřeba, aby kůň občas **couv-nul**. V takovém případě se používaly povely **huj, hoj** a **curyk (curuk, ciruk)**, popř. jejich kombinace **hujcuryk, hojcuryk** nebo **hojcuruk**.

KONI lokál singuláru

Zakončení lokálu singuláru substantiva *kůň* vytvářejí tři výrazné areály. V celých Čechách a částečně na východní Moravě se dochovala zřejmě původní lokálová koncovka *-i* (*koni*), a to vlivem adverbializovaného spojení *jet na koni*. Soustředěněji na západní a jihovýchodní Moravě se užívá původně u-kmenové zakončení *-ovi* (*koňovi*), v oblasti střední Moravy a ve slezských nářečích pak koncovka *-u* (*koňu*); oba tvary jsou od původu dativní. Ojediněle byly zachyceny také podoby s hláskově obměněnou koncovkou *-ovi*: *koňoj* ve východních Čechách a *koňov* na jihozápadní Moravě.

OHEŇ

Letěla vosa vokolo vokna

Na začátek slov s iniciálním *o-* bývá někdy připojováno tzv. **protetické *v-***, např. *voheň*, *vorat*, *vosel*. Jde o jeden z hlavních rysů českých nářečí v užším smyslu a také o jeden ze znaků obecné češtiny. Málokdo z laických zájemců o češtinu přitom ví, že nejde o novodobou záležitost – nepůvodní *v-* je doloženo již v textech ze **14. století**.

Do **psaného jazyka** pronikalo od **16. století**, akceptováno bylo zejména u jistého okruhu slov. Jsou to slova převážně domácího původu spojená s venkovským způsobem života, zvláště se zemědělstvím, např. *voj*, *vohlav*, *volše*, *vorat*, *vosika*, *vosina*, *votava*, *votka*. Názory na neetymologické *v-* se v dobových gramatikách různily, teprve na konci 18. století se do popředí dostaly hlasy zamítavé. Důvodů pro odmítnutí *v-* bylo více – autoři mluvnic poukazovali na skutečnost, že jde o výrazný prvek mluveného jazyka, který by v jazyce psaném (kulturním, později spisovném) neměl mít své místo. Nadto bylo upozorňováno na **areálovost jevu** – nově bylo nutno počítat s jednotným spisovným jazykem pro Čechy, Moravu a českou část Slezska, též pro slovenské území. Připojme ještě jeden argument: národní obrozenci jako hlavní zdroj vznikajícího spisovného jazyka viděli *Bibli kralickou*, v níž bylo nepůvodní *v-* uplatněno minimálně.

Protetické *v-* se přece jen v psaném jazyce udrželo u hrstky slov, u nichž byla počáteční slabika *vo-* chápána jako náležitá. Např. **František Jan Tomsa** v mluvnici z roku 1782 upozornil, že by bylo prohřeškem odstranit *v-* u slov jako *voj*, *vohlav*, *vokoun*, *volše*, *vorat*, *vos*, *vosina*, *votava*, *votěž*, *votka*. Stejná slova byla opakována napříč dalšími jazykovými příručkami, a to ještě v 19. století. Do moderní spisovné češtiny však ani tyto výrazy v protetizované podobě nepřešly.

Nepůvodní *v-* se ale nevzdalo. Dosud má **relativně silné zastoupení v mluvené češtině**, a to téměř v celých Čechách (s výjimkou Doudlebska), na západní Moravě, a dokonce i na Jablunkovsku (zde v hláskové obměně *u-*).

OHNI lokál singuláru

Slovo *oheň* mělo v lokálu singuláru koncovku *-i* (*ohni*). Později se začalo užívat zakončení *-u*, převzaté z dativu singuláru (*ohňu*). Vzhledem k tomu, že toto *-u* následovalo po měkkém konsonantu, podléhalo přehlásce *u > i*. V Čechách evidovaná forma *ohni* tak může být buď odrazem staročeského stavu, nebo zde došlo nejprve k přijetí formy *ohňu*, která pak přešla v tvar *ohni*. Pozůstatkem staročeského stavu je forma *ohni* ve východomoravských nářečích. Tvar *ohňu* je pak typický pro Slezsko a úzký východní pás středomoravských nářečí. Ve zbylé části středomoravských nářečí se toto *-u* změnilo v *-o*, *-g* (*ohňo*, *ohňg*). Rozsah protetických hlásek *v-*, *u-* je na mapě vyznačen šrafovou.

UCHO

Když jde vidět skrz uši

Jestliže se o někom řeklo, že má průhledné uši nebo že mu skrz ně jde vidět, značilo to, že je nemocný. V minulosti však nebylo všem nemocným dopřáno náležitého ošetření:

- *Tadi f uličce bidlel ale ženské lékař a já sem za ním šla a já sem řikala: „Nešél biste se k nám podívat na bábičku?“ A von řikál: „Kolik je jí let?“ A já řikám: „Štiřiaosumdesát.“ A von: „K takovém lidúm už se doktor nevolá.“ A nešél teda.*

Brno-Žebětín (okres Brno-město)

Dříve byli nemocní častěji odkázáni na pomoc tzv. **lidových léčitelů**, kteří mnohdy praktikovali svérázné postupy za svérázných podmínek, díky čemuž si vysloužili přiléhavé názvy pro sebe samotné, ale i pro své přípravky, suroviny, nástroje či místa výkonu. Dodnes třeba známe **baňkaře** (**baňkáře**), kteří léčí **baňkováním** čili přikládáním **baněk** (**báněk**, **banek**) v místnosti, které se říkalo **baňkovna** (**baňkovňa**):

- *Baňkář mō sázel baňke a pōščel krif.*

Náklo (okres Olomouc)

Krev se pouštěla také **pijavicemi**, které měly vysát její nezdravé složky („zlou krev“). Existovaly k tomu návody, jak postupovat:

- *Dajte ze štiri pijavice pot to místo. Ale né nat to místo. To kvůli srcu. Krév mosí íd ot srca, a ne k srcu.*

Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

Běžně se léčilo **bylinkami**, které sbírali **bylinkáři** čili **kořenáři**. Často šlo o ženy, pro něž se vžily názvy **bába** (**baba**, **babka**) **kořenářka** či **bába kořenová** (**kořínková**). V severovýchodních Čechách léčil pro změnu **brabenečnej dědek**, zvaný též **brabencář** (**drabencář**, **brabenečkář**, **brabenčík**). Ten vyráběl léčivé masti na revmatické bolesti pomocí **výluhu z mravenců**, popřípadě mravenčích kukel naložených v lihu.

Protože nešlo o kvalifikované lékaře, a tito léčitelé tak byli vlastně jen částečnými znalci, odrazilo se to v jejich pojmenováních (**půl doktora**, **poloviční doktor**). Někdy se setkávali s uznáním, jindy s nedůvěrou:

- *Kadroŭka bila půl dochtora, oustřele zažehnala fcukuletu.*

Vysoké nad Jizerou (okres Semily)

- *Temo nevjeř, to je poloviční dochtor, ten ti s tó bolestó nepomože.*

Věrovany (okres Olomouc)

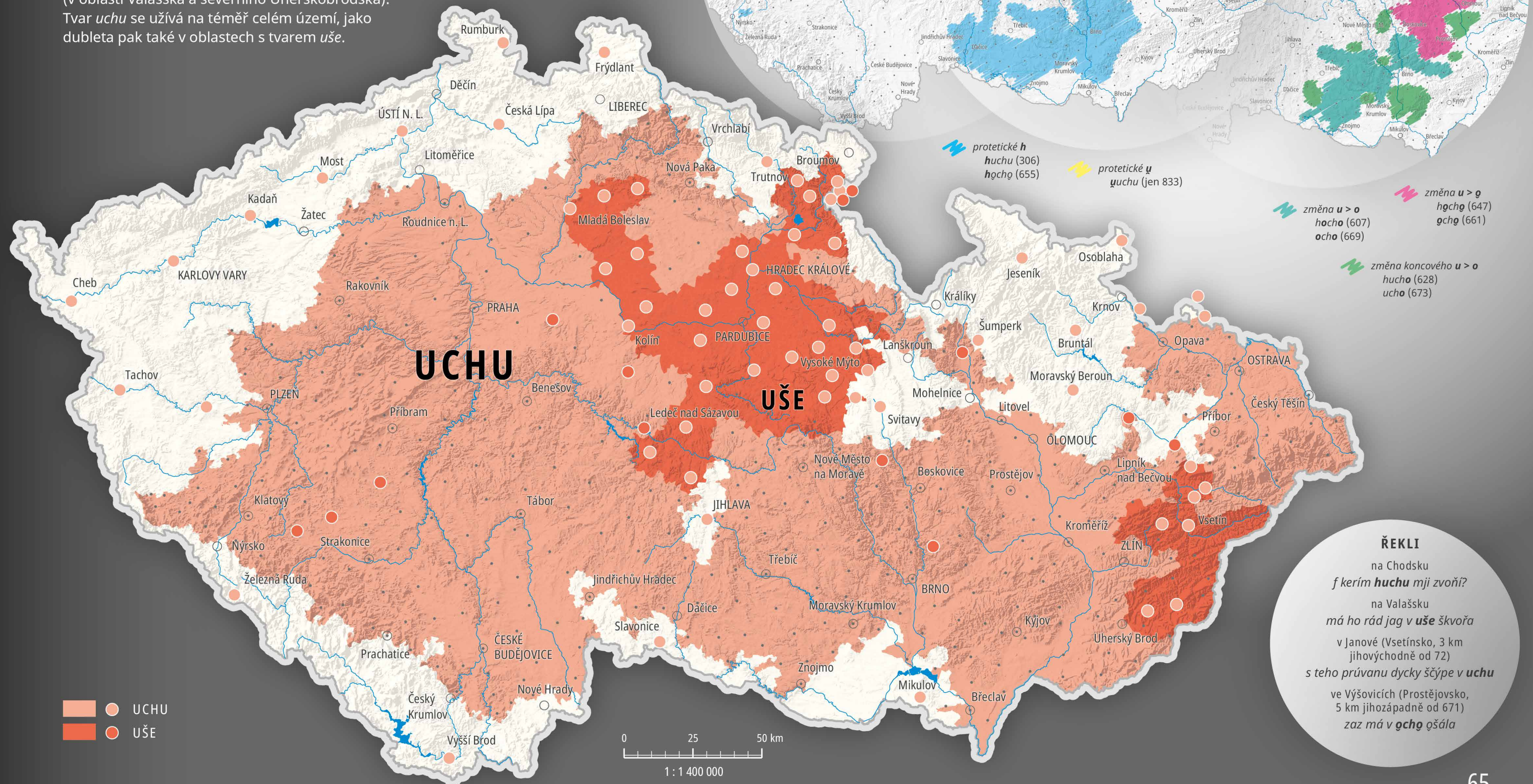
UCHU lokál singuláru

Rozdíl v nářečních podobách lokálu singuláru substantiva *ucho* je tvořen dvěma typy zakončení. Koncovka *-e* způsobuje alternaci kmenového konsonantu *ch – š* (*uše*), kdežto před územně rozšířenější koncovkou *-u* zůstává uchováno *ch* (*uchu*).

Forma *uše* se dochovala zejména ve dvou souvislých areálech:

jednak v oblasti severovýchodočeských nářečí s přesahem do nářečí středočeských, jednak na východní Moravě (v oblasti Valašska a severního Uherskobrodsko).

Tvar *uchu* se užívá na téměř celém území, jako dubleta pak také v oblastech s tvarem *uše*.

INSTRUMENTÁL SINGULÁRU

7. PÁD JEDNOTNÉHO ČÍSLA

DÍŽE

Ten chleba je maněk!

Základním pokrmem našich předků byl chléb, jenž se těšil nebývalé úctě. Byl opředen **množstvím pověr** a jeho příprava připomínala **magický proces**, spojený s pronášením modliteb. Než se chléb nakrojil, muselo se nad ním udělat znamení kříže, vniveč pak nesměl přijít ani drobek. Chléb našel využití dokonce v lidovém léčitelství nebo při hledání utonulých, kdy se na vodu pouštěl bochník se zapálenou svíčkou. V rámci svatebních zvyků se na Hané nevěsta strojila do svatebních šatů v díži na kynutí chleba, aby si zajistila štěstí. A pokud se na Rakovnicku chtěli rodiče nevěsty dočkat vnoučat, dali jí za živůtek krajíček chleba.

Ne vždy se však pekaři či pekařce chléb vydařil; někdy došlo k deformaci jeho tvaru, jindy se nepovedla kůrka nebo střídka, popř. byl výsledný chléb nechutný nebo podezřele zapáchající.

Třeba takový **mankavý chléb** je chléb lepivý, mazlavý. Mankavý může být i jiný nedopečený nebo nedovařený pokrm, např. knedlíky, i samotné těsto, které je špatně vypracováno, tudíž je příliš měkké. Přídavné jméno **mankavý** (*mankavej, mankavij*) je doloženo ze středních a jihozápadních Čech. Souvisí s nářečným slovem **maněk**, popř. **manka, maňka**, jímž se označovala jednak stlačenina na čerstvém pečivu, jednak brousek, popř. i nepodařené mazlavé pečivo vůbec.

V záznamech nářečních promluv z 50. a 60. let minulého století se lze o mankovém chlebu dočíst:

- *Gdiš se chlěp peče richleji f teplejší peci, pára se nemůže richle vipařit, tak v něm voda zůstane a pak je mankavej, udušenej.* Kolín (okres Kolín)
- *F pondělí bejvá mankavej chlěp, protože pekaři mají studenou pec.* Volyně (okres Strakonice)

Slovo je živé dodnes, jak svědčí např. jeho příležitostné užití v internetových diskuzích vedených mezi příznivci domácího pečení chleba: „*Ted' jsem zkoušela váš recept, už to skoro vypadalo jako chleba, ale nahoře mi zůstala mouka a vevnitř byl takový mankový.*“ Objevuje se dokonce v souvislosti s těstovinami: „*My jsme rodina, co má ráda maňková jídla, na nějaké al dente nás neužije.*“

Tyto příklady jsou důkazem toho, že některá regionálně zabarvená slova jsou stále v aktivním úzu; důvodem může být mj. nevědomost uživatelů o jejich nářečním původu.

DÍŽÍ instrumentál singuláru

Slovo *díže* mělo v instrumentálu singuláru staročeskou formu *dížú* (respektive *diežú*). Koncové *-ú* se zachovalo na východní Moravě a v části Slezska, kde se zkrátilo na *-u*. Na zbylém území byl tvar ovlivněn různými vokalickými změnami, jejichž areálové rozložení lze vyčíst z hlavní mapy a z mapy hláskových obměn. Ze změn to byly: přehláska (*ú > í*), diftongizace (*ú > ou*; *í > ej*), monoftongizace (*ou > ó*), krácení (*í > i*), labializace (*ó > ů*). Koncovka *-úm* vznikla analogicky k instrumentálu singuláru maskulin a neuter (srov. *pánem*, *městem*), došlo tedy k rozšíření staročeského zakončení *-ú* souhláskou *-m*. V česko-polských nářečích vznikla koncovka *-um* rozložením nosovky *o*.

KREV

Jak ještě může téct krev?

Krev nemusí jen obyčejně téct, ale může také **kapat**, **lít se** nebo **stříkat**. Slovo **krev** se rovněž pojí se slovesy obvykle vyjadřujícími pohyb živých bytostí. V takovém případě krev **utíká**, **běží** nebo **se žene**. Kromě toho však může být krvácení popsáno velkou škálou sloves, která jsou zvukomalebná.

Na celém území českého jazyka tak může krev **crčēt**, **hrčēt**, **chrstat**, **chlístat**, **chvístat** nebo **pištět**:

- **Krév z nosa mu crčala**. Luhačovicko
- **Po čele mu hrčela kref**. Stehelčevy (okres Kladno)
- **Krev z něho enem chrystala**. Frýdlant nad Ostravicí (okres Frýdek-Místek)
- **Krev mu chlejšta s parstičku**. Jilemnice (okres Semily)
- **Ze škraňe chvistala krif**. Výšovice (okres Prostějov)
- **Krév mu piščeta z rany**. Kelečsko

Některá slovesa jsou typická jen pro určitou nářeční oblast. Krev tak například:

v severovýchodních Čechách **hrejká**:

- **Hrejká z něj krej**. Vysoké nad Jizerou (okres Semily)

na střední Moravě **crcolí**, **crcolí**:

- **Z rŏkŕe crcolí krif**. Prostějovsko

na východní Moravě **cicúrá**, **cecúrá**, **cicúrká**, **čičúrá**, **blbotá**, **fíká**, **šústá**:

- **Krév ňe cicúra s prsta**. Luhačovicko
- **Hned' mu kréf cecúraa**. východní Uherskohradištsko
- **Z gatí nám enom kréf čičúraa**. východní Uherskohradištsko
- **Blbotala mu krév z nosa**. Pozlovice (okres Zlín)
- **Tá krev m'e f'íkala ven**. Nedašov (okres Zlín)
- **Krév z něho šustała**. Valašsko

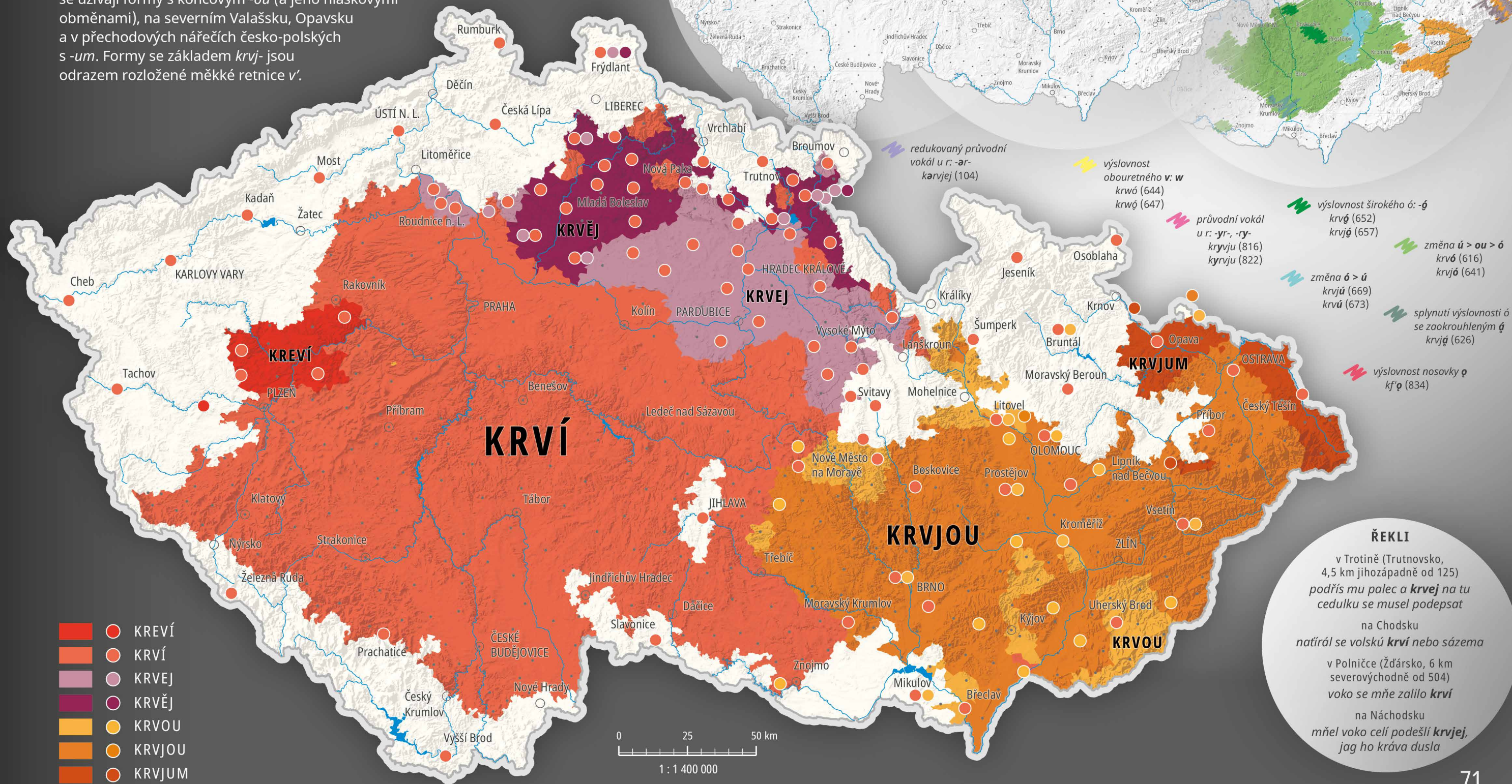
ve Slezsku **čuří**, **fíká**, **šustá**, **gychá**, **žbychá**:

- **Krev z ňi čuřela jag z brava**. Dolní Lhota (okres Ostrava-město)
- **Kref fika**. Opava (okres Opava)
- **Kref šustała**. Frenštátsko
- **Tag z něho gycha kref**. Starý Jičín (okres Nový Jičín)
- **Krev z něho žbychała**. Frenštátsko

Většina z těchto sloves má však více významů; k tomu je předurčil jejich zvukomalebný slovní základ, který může napodobovat zvuky různého typu. Slezská slovesa **gychat** a **žbychat** a středomoravské **crcolít** znamenají také ‚pršet‘, východomoravské **blbotat** ‚být ve varu, vřít‘ a severovýchodočeské **hrejkat** ‚pršet‘ nebo ‚říhat‘. Ještě větší množství významů mají slovesa **chvístat**, **fíkat** a **šústat**. Například **chvístat** může znamenat ‚stříkat‘, ‚pršet‘, ‚sněžit‘, ‚kálet‘ nebo ‚plivat‘. Na základě těchto významů mnohdy vznikla pojmenování pro různé reálie, například pro výkaly **chvístek**, **fíkačka**, pro vyplivované sliny **chvíst**, **chvístanec** nebo pro liják **hrejka**, **hrejkot**, **chvístačka**, **gychanica**, **gychtanica**.

KRVÍ instrumentál singuláru

Instrumentál singuláru slova *krv* může být v nářečích realizován prostřednictvím různých koncovek v závislosti na tom, zda v dané oblasti proběhlo přehlasování původní i-kmenové koncovky *ú* > *í* (pouze v Čechách a na západní Moravě; v severovýchodních Čechách se *í* dále diftongizovalo v *ej*). Severně od Plzně se navíc tvar instrumentálu singuláru odlišuje i zachováním kmene podle nominativu singuláru (tvar *krví*). Na zbývající části Moravy a ve Slezsku se užívají formy s koncovým *-ou* (a jeho hláskovými obměnami), na severním Valašsku, Opavsku a v přechodových nářečích česko-polských s *-um*. Formy se základem *krvj-* jsou odrazem rozložené měkké retnice *v'*.

ŘEKLI

v Trotině (Trutnovsko,
4,5 km jihozápadně od 125)
*podřís mu palec a **krvej** na tu
cedulku se musel podepsat*
na Chodsku
*natíral se volskú **krví** nebo sázema*
v Polniče (Žďársko, 6 km
severovýchodně od 504)
*voko se mňe zalilo **krví***
na Náchodsku
*mňel voko celí podešlí **krvjej**,
jag ho kráva dusla*

NOMINATIV PLURÁLU

1. PÁD MNOŽNÉHO ČÍSLA

VŮZ

S vozem nejen na bitevní pole

Vůz má v českém prostředí slavnou historii. V 15. století husitská vojska na bitevním poli porážela pomocí vozových hradeb jednu křížovou výpravu za druhou. Na vesnici však pro bojové vozy velké uplatnění nebylo, vůz zde byl využit mírumilovněji – například jako vůz svatební či pohřební, pro přepravu osob, zcela nenahraditelný pak byl při převážení nákladu a při sklizení úrody z polí. Vůz v hospodářství patřil ke každodennímu životu, a tak si pro něj naše nářečí vytvořila **rozmanité názvosloví**.

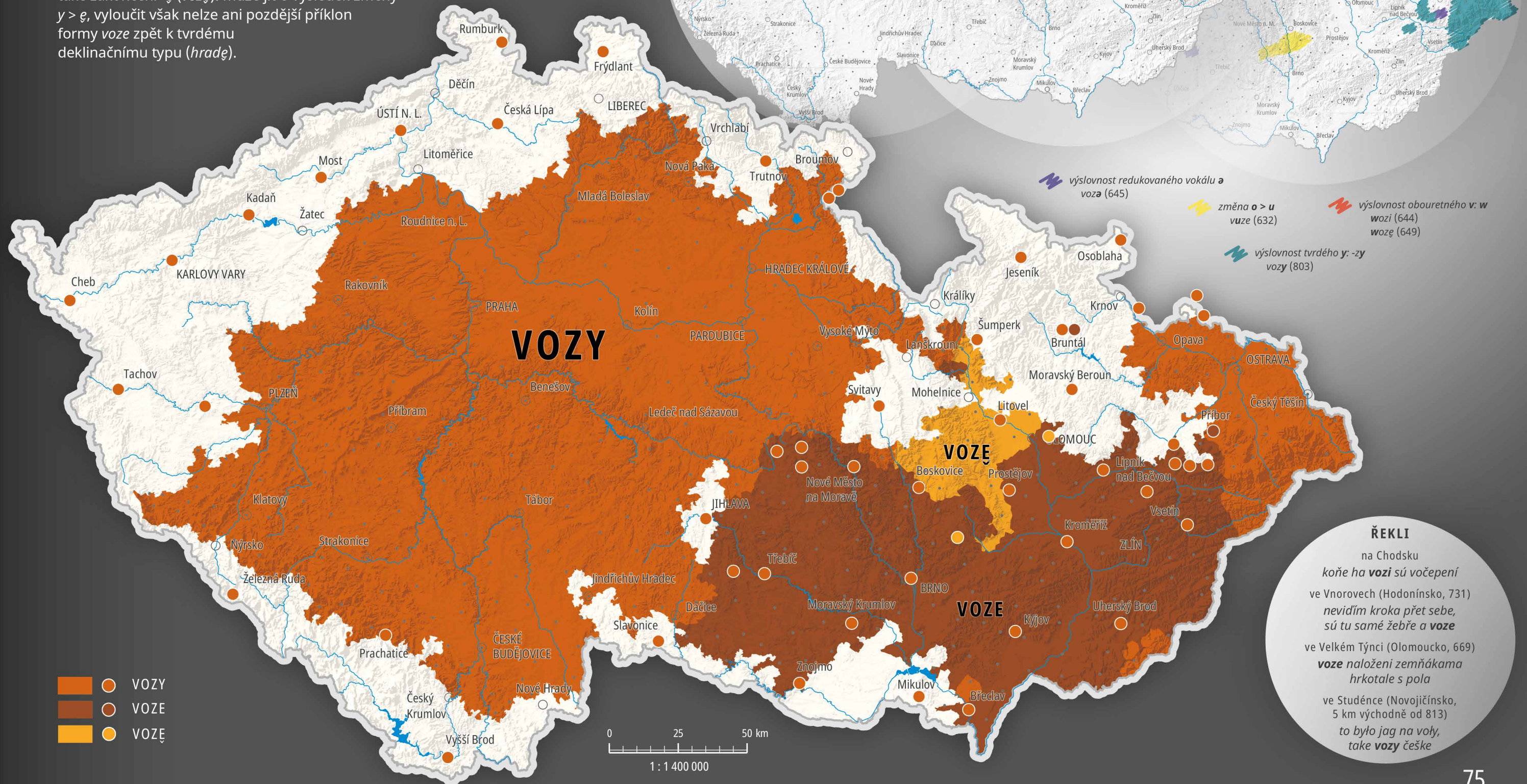
Například pro vůz užívaný ke svážení obilí a sena existuje řada pojmenování motivovaných názvem pro specifické postraníce vozu, které svým tvarem připomínají široký žebřík, a říká se jim proto **žebřiny**, nářečně též **gréfy**, **drabiny**. Setkáme se tak s výrazy jako **žebřiňák**, **řebřiňák**, **žebrák**, **řebřák**, **žebří**, **gréfňák** a **drabiňák**. Další názvy se vztahují k přepravovanému nákladu, třeba **mandelňák** (z *mandel* ‚seskupení snopů na poli‘), **kopovňák** (z *kopa* ‚hromada‘) a **seňák**. Specifické je pojmenování **letňák**, které odkazuje k roční době, kdy je tento vůz nejvíce v provozu.

Jiným typem vozu byl valník. Vyznačoval se odnímatelnými bočnicemi a zadním čelem. Byl tak vhodný k přepravě všelijakého nákladu (třeba sudů, klád nebo balíků sena). Pojmenování **valník**, **valňák** odráží skutečnost, že se těžký náklad na tento vůz dopravuje valením, **líhák** a **lížiňák** zase souvisí se slovy *líha*, *lížina* (‚šikmý trámec pro posun těžkých břemen‘). Z tvaru vozu pak vycházejí názvy jako **stolák**, **stolovák**, **štráfka**, **tabulák**, **placák**, **platón**, **platoňák**, **platák** nebo **plotňák**. V neposlední řadě se užívá i několik pojmenování přejatých z němčiny – **hudl**, **rolvagn** a **platvagn**.

VOZY nominativ plurálu

Substantivum *vůz* (původní o-kmen) má v nominativu plurálu jednak koncovku -y (*vozy* podle tvrdého vzoru *hrad*), jednak koncovku -e (*voze*), svědčící o tom, že na části území přešlo slovo k měkkému deklinačnímu typu (vzor *stroj*).

Ve středomoravských nářečích může být zakončení *-e* jak příznakem měkkého deklinačního typu, tak výsledkem pravidelné hláskové změny $y > e$. Nejednoznačné je také zakončení *-ę* (voze_ę): může jít o výsledek změny $y > ę$, vyloučit však nelze ani pozdější příklon formy *voze* zpět k tvrdému deklinačnímu typu (*hrade_ę*).

LOKET

Není loket jako loket

K určování hodnot délky nebo váhy, případně plochy nebo objemu dnes využíváme jednotek **mezinárodní metrické decimální soustavy SI** (konkrétně metru a kilogramu včetně jejich dílů a násobků). Tento systém se zrodil na konci 18. století ve Francii, prosadil se však o něco později. V Rakousku-Uhersku, k němuž toho času náležely i české země, byla metrická soustava zavedena zákonem z roku 1871. Do té doby byly způsoby měření a užívané jednotky napříč naším územím **značně rozkolísané**, což zvláště při obchodních stycích způsobovalo komplikace.

Základní délkovou mírou býval odpradáвна **loket**, který se ovšem používal **v mnoha verzích** v závislosti na regionu. U nás tak různou hodnotu měly třeba loket ašský, brněnský, klatovský, krnovský, mělnický nebo olomoucký. Jejich délky ale nebyly tolik odlišné od dvou hlavních zástupců: **loktu českého** (0,593 metru) a **loktu vídeňského** (0,778 metru). Loket měl i své díly, násobky a jednotky od sebe odvozené (např. 1 loket odpovídal 3 pídím nebo 2 stopám a 3 lokty zase 1 sáhu). Používal se též k měření plochy (loket čtvereční) a objemu (loket kubický).

Přestože se metrická soustava po svém zavedení u nás rychle ujala, užívání některých starých zemských jednotek stále přetrvávalo. Mezi nimi byl třeba **žejdlík** (0,5 litru), **libra** (0,5 kilogramu) nebo právě **loket**, jenž je čteně doložen i v nářečních promluvách z minulého století, nejčastěji v souvislosti s měřením textilií:

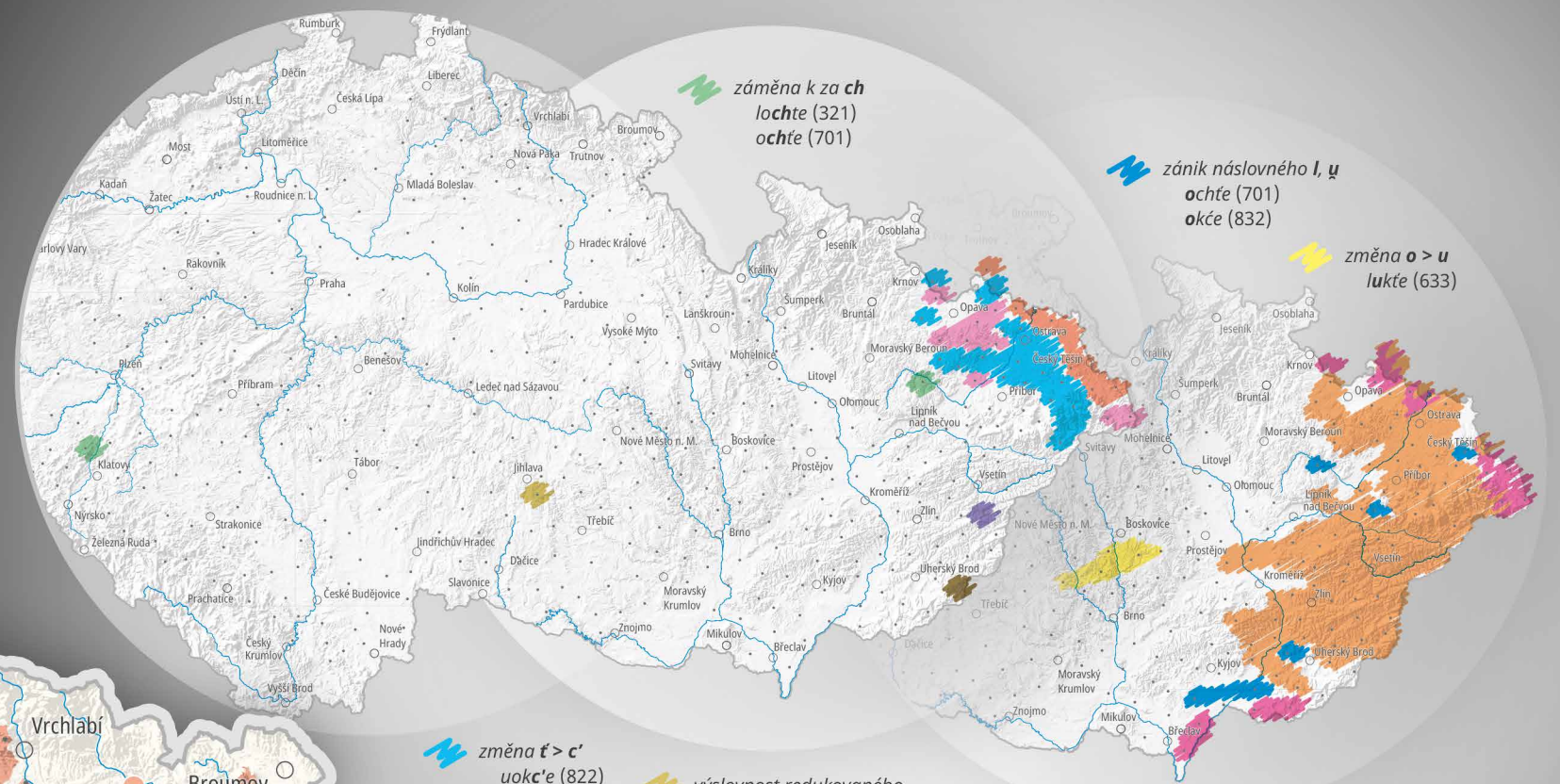
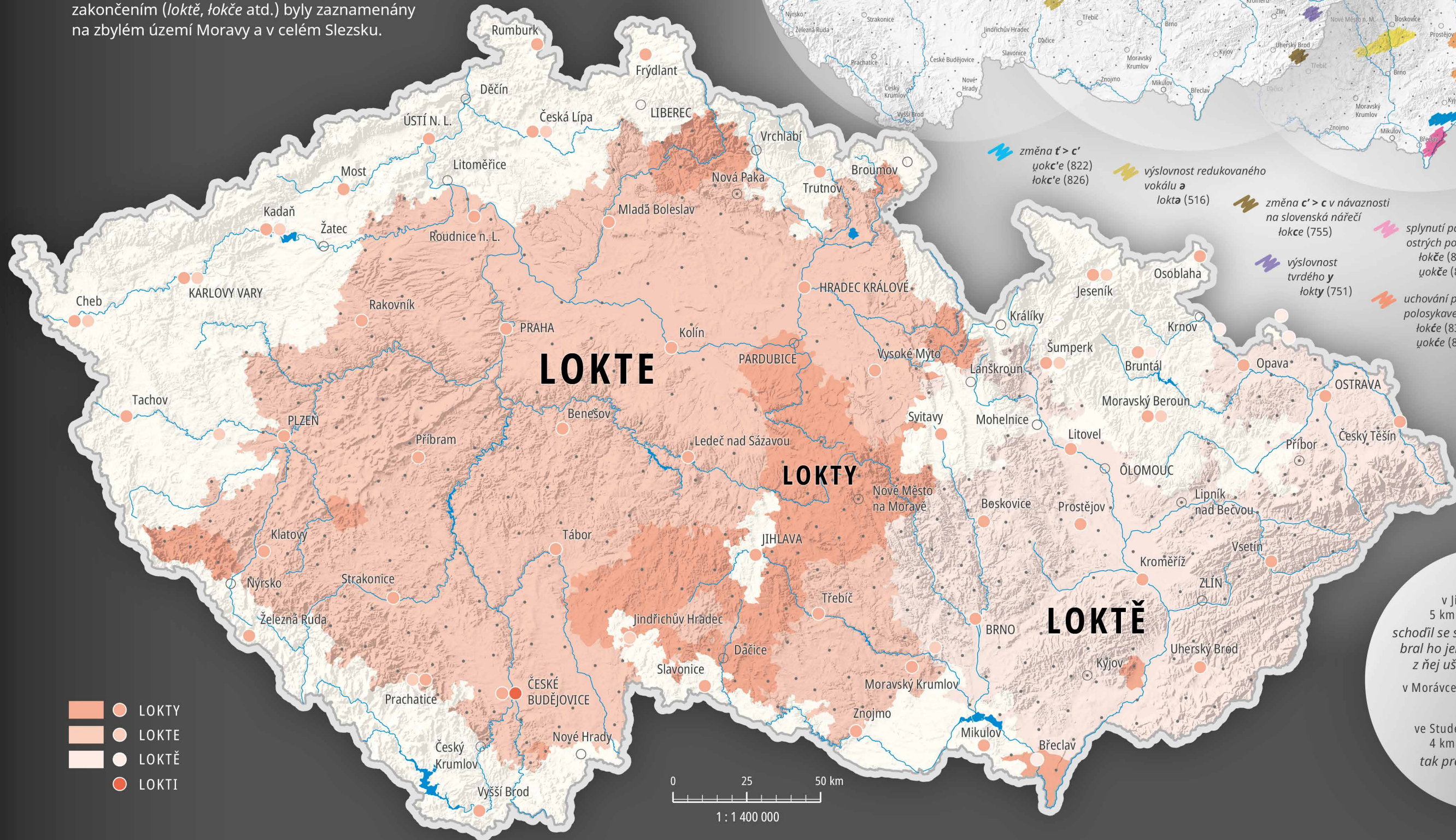
- *Na ten plášť se vešlo až devjet loket soukna.*
Škrdlovice (okres Žďár nad Sázavou)
- *Také šatečky, tak to bývalo, tag łacynšý, to, na łoktę sa to prf, né na metry, na łoktę m'eřáwało.*
Vysoké Pole (okres Zlín)
- *Była sem za družku temu Vilemowi, to sem mjeła šaty za trzy šestky łokeč.* Studénka (okres Nový Jičín)

Nejen loket, ale i několik dalších jednotek dostalo v minulosti své označení podle částí lidského těla, neboť ty měl člověk „po ruce“ vždy (např. prst, palec, dlaň, noha).

LOKTY nominativ plurálu

V nominativu plurálu substantiva *loket* se v nářečích uplatňují tři koncovky. Vedle původní t-kmenové koncovky *-e* (*lokte*), která se vyskytuje téměř v celých Čechách a v části západní Moravy, se v závislosti na zakončení základové formy slova (*-t* × *-ť* a jeho hláskových obměn) užívají koncovky *-y* (*lokty*) a *-ě* (*loktě*). Forma *lokty* je doložena jednak z českomoravských nářečí s přesahem do přilehlé oblasti jižních Čech, jednak z několika menších okrajových areálů v Čechách i na Moravě. Tvary s měkkým zakončením (*loktě*, *loktě* atd.) byly zaznamenány na zbylém území Moravy a v celém Slezsku.

- změna *t* > *c'*
uokc'e (822)
lokc'e (826)
- výslovnost redukovaného vokálu *a*
loktā (516)
- změna *c'* > *c* v návaznosti na slovenská nářečí
loktce (755)
- výslovnost tvrdého *y*
loktý (751)
- výslovnost tvrdého *l*: *t*
loktě (749)
loktc'e (824)
- splynutí palatalizovaných ostrých polosykek s tupými: *č*
loktče (802)
uokče (836)
- uchování palatálních polosykek: *č*
loktče (831)
uokče (833)
- výslovnost tzv. obalovaného *l*: *u*
uoktē (735)
uokče (835)

ŘEKLI

v Jilemnici (Semilsko, 5 km jihozápadně od 105)
*schoďil se sebe rosflasanej zimniček,
bral ho jen do háje a na honi, cáři
z něj už lezli, **lokti** proklubaní*
v Morávce (Frýdecko-Místeco, 828)
*dva **loktě***
ve Studené (Jindřichohradecko, 4 km jihozápadně od 463)
*tak prej teda plátno, bílení,
noví, tři **lokte***

MÍSA

Pověry v životě člověka

Pověry nevycházejí z racionálního základu, za jejich vznikem stála snaha člověka nějakým způsobem získat kontrolu nad jevy, kterým nerozuměl, neuměl si je vysvětlit a velmi se jich obával. Většinou se jednalo o přírodní úkazy jako hromy a blesky, povodně, velkou bázeň vzbuzoval oheň a nemoci. Pověry vznikaly také v souvislosti s náboženskými představami, co se děje po smrti s lidskou duší. Člověk hledal způsob, jak duše zemřelých očistit a umožnit jim odejít a najít „věčný klid“:

- ***Gdo rozváže uzel na dvoře pohozeního povřísla, visvobodí duši jednu s očisce.*** Mladoboleslavsko

- ***Diš negdo skoná, tak se pak vodevře vokno, abí si ta duše fspomněla a mohla klidně vodejít.*** Kladno (okres Kladno)

- ***Mrtvij se vinášíl nohama napřet, habí se nevrátil ha nestrašíl.*** Chodsko

Na zemřelé se pamatovalo i na Štědrý den. U večeře se z mísy musel odložit kousek jídla, který se nechával na stole pro dušičky.

Lidé často prováděli úkony, kterými se snažili ovlivnit něco, co by mohlo zasáhnout do jejich života, měly tedy přivolat něco dobrého, nebo oddálit něco špatného. Některé z nich praktikujeme dodnes, například si sáhneme na knoflík, když vidíme kominíka, protože to nosí štěstí, v důležitý den vykročíme pravou nohou, a aby se něco nepokazilo, klepeme na dřevo.

- ***Dropki vod hidla se házíli do vohně, habí bul voheň dobrij k lidem.*** Chodsko

- ***Přet svatou Trojicej diš parši dopolenne, má dát každej mísu pro ten dešť, to je túze dobrá pro uši, tá vodíčka, nebo voči pomazať.*** Poniklá (okres Semily)

- ***Malí d'itátka se nemá česad do jedneho roku, protože bi dostalo bolavú hlavičku.*** Kobylí (okres Břeclav)

Dříve lidé podléhali pověrám daleko více než dnes. Pro venkovského člověka byly velmi důležité pověry týkající se **hospodářství**, protože to bylo často jediným zdrojem obživy. Člověk se prostřednictvím různých předpovědí snažil odhadnout úspěšnost svého hospodaření nebo za pomoci rozličných praktik zajistit co nejvyšší výnos:

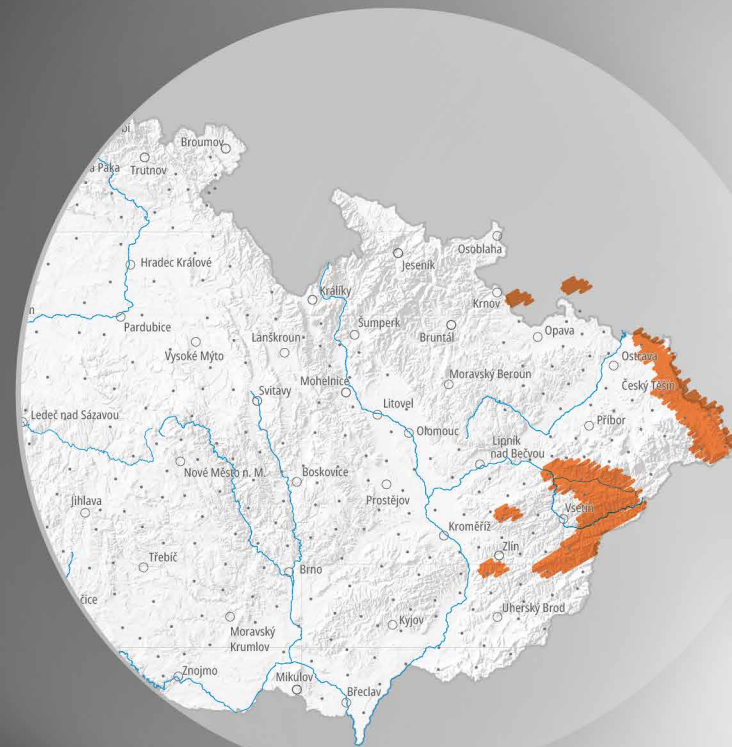
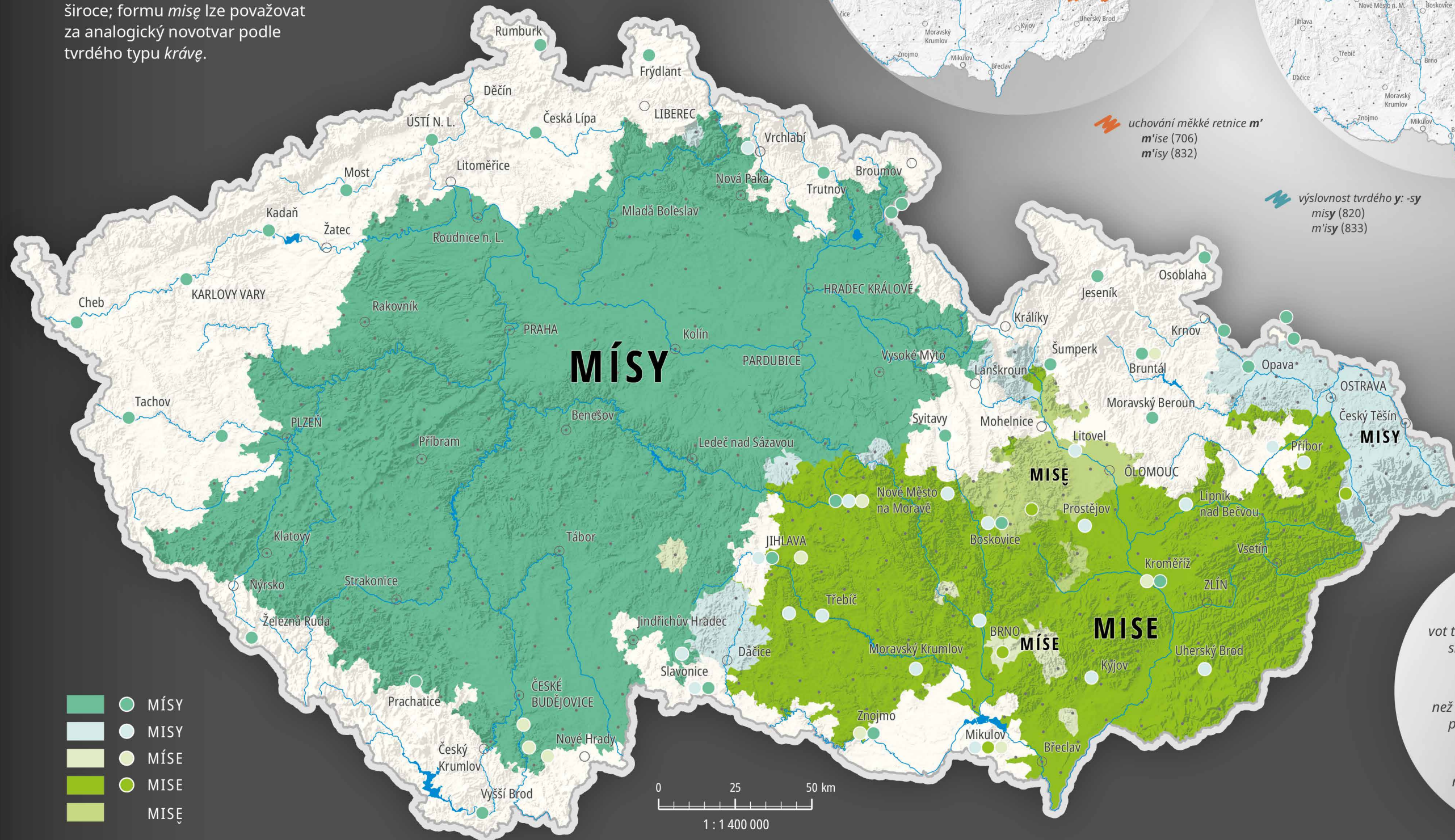
- ***Čím dřív listí vopádne, tím hourodnijší rok.*** Chodsko

- ***Roskvjetuť strom na podzim, neúrodné leto.*** Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

- ***Nedóji-li kráva, hod' na ňu prešífku a táhaj tráčki tag duúho, aš poteče mléko.*** Hrubá Vrbka (okres Hodonín)

MÍSY nominativ plurálu

Zatímco v Čechách a ve Slezsku se v nominativu plurálu slova *mísa* uplatňuje koncovka *-y*, shodná se spisovným jazykem, pro Moravu je charakteristická koncovka *-e*. Rozdílnost v zakončení souvisí s příslušností ke skloňovacímu vzoru *žena* či *růže*, na Moravě totiž jména na *-sa*, *-za* a *-la* často přecházejí v některých svých tvarech k měkkému deklinačnímu typu. Koncovka *-e* ve středomoravských nářečích je tedy nejspíše od původu ja-kmenová, někde však může být i výsledkem pravidelné hláskové změny *y > e*. V centrálním úseku středomoravských nářečí se toto *e* vyslovuje široce; formu *míse* lze považovat za analogický novotvar podle tvrdého typu *kráve*.

uchování měkké retnice *m'*
m'ise (706)
m'isy (832)

výslovnost tvrdého *y*: *-sy*
mísy (820)
m'isy (833)

výslovnost redukováného vokálu *a*
mísa (645)

ŘEKLI

v Pasekách nad Jizerou
(Semilsko, 102)
*vot tí chvíle se na Novím Svjetě páliło
sklo a dǎli se řselíjakí skleńice,
vǎzi, talíře i misi*

v Halenkově (Vsetínsko, 750)
*neř mládency začǎli nosyď na stoły,
podǎvaly sa m'ise z vdoľkama*

v Brumově-Bylnici (Zlínsko,
3 km jihozápadně od 753)
*na plǎchťe bili dvje mise zelé
a kole ňich krajíce chleba*

RUKA

Nátko zlá, vyjdi z těla, z rukouch, nohouch, z lavy

Pomocí této zaříkávací formule na Chodsku vyháněli **nátku** (opar, herpes') z **rukouch** (rukou), **nohouch** (nohou) a **lavy** (hlavy). Další chodské zaříkávání mělo ochránit proti zimnici (místně zvané též **třesavka** či **zimomáry**). Nemocný potřeboval vyhledat bezový keř, uklonit se mu a třikrát pronést:

- *Beze, mjilij beze, zima na mňe leze, dij, hajd zez mňe sleze ha na tebe vleze!*

Taková zaříkávání se dříve hojně uplatňovala, když se lidem nedostalo pomoci lékařské nebo léčitelské. Mnohé postupy lidových pověr mohly být vykonány pouze za specifických podmínek:

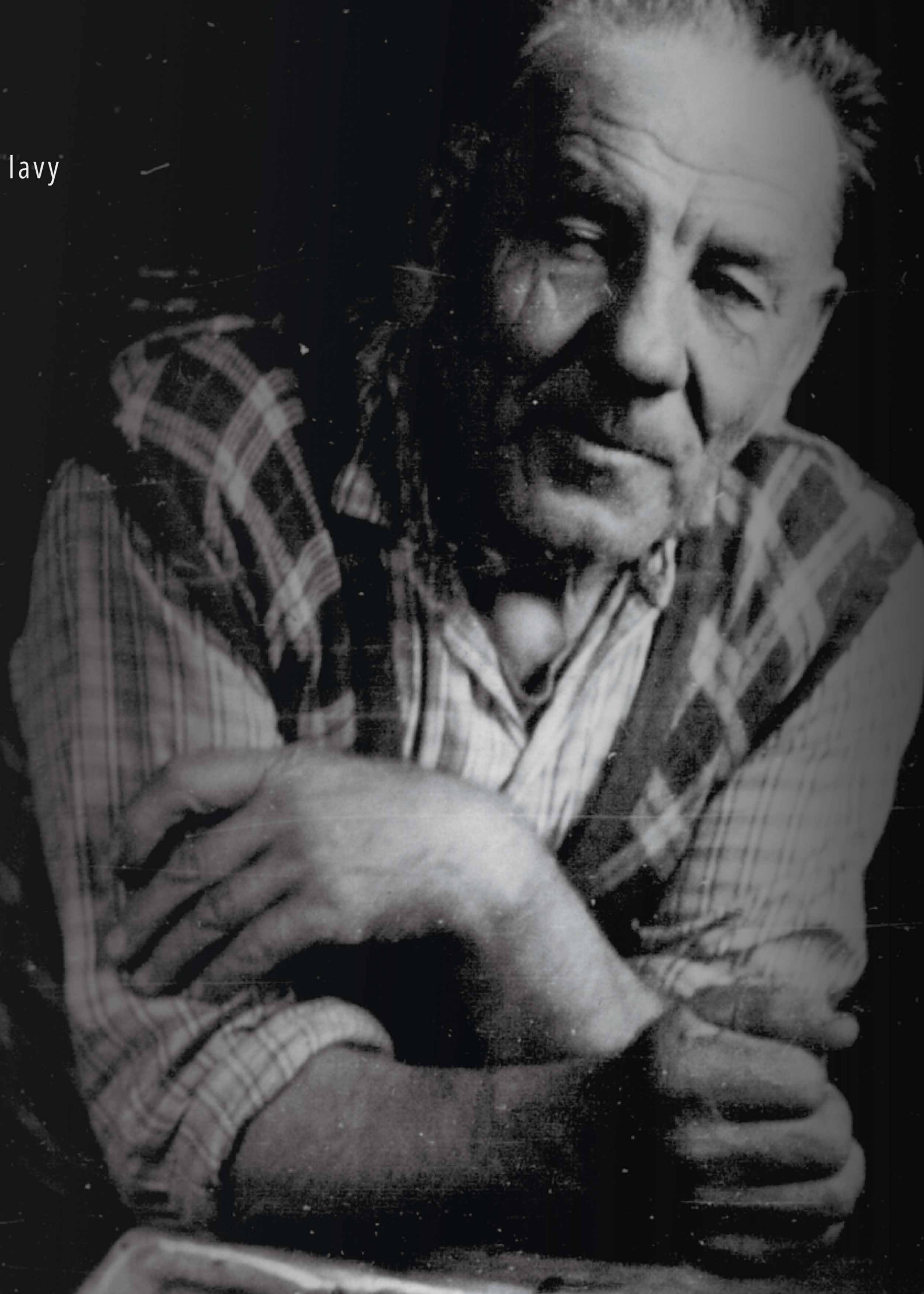
- *Diš má d'íte tážeňi* (,křeče') *a je to holka, tak vemou kočku a táhnou ji, musí bejt rozdvojená bříza nebo varba a tú kočku skars ten strom protáhnou.* Benecko (okres Semily)

Naši předkové se museli potýkat také s **epidemiemi**, například neštovic, moru, chřipky nebo cholery. Některé z nich se pravidelně vracely a tehdejší opatření proti jejich šíření občas připomínají situace, se kterými jsme se setkali i v moderní době během pandemie covidu-19, včetně jejich důsledků:

- *Sem rano se starała, že sy mus'ím nove šaty kupic', je tu ples, na to vyroči. A za chvílu hrať rozhlas, že žadne zabavy ňebudu, že je fšeco zakazane, tag mam po starosc'i. Skrs tu chřipku. No, tag ňepotřebuju šatuf, možu zustadz' doma.* Petřvald (okres Nový Jičín)

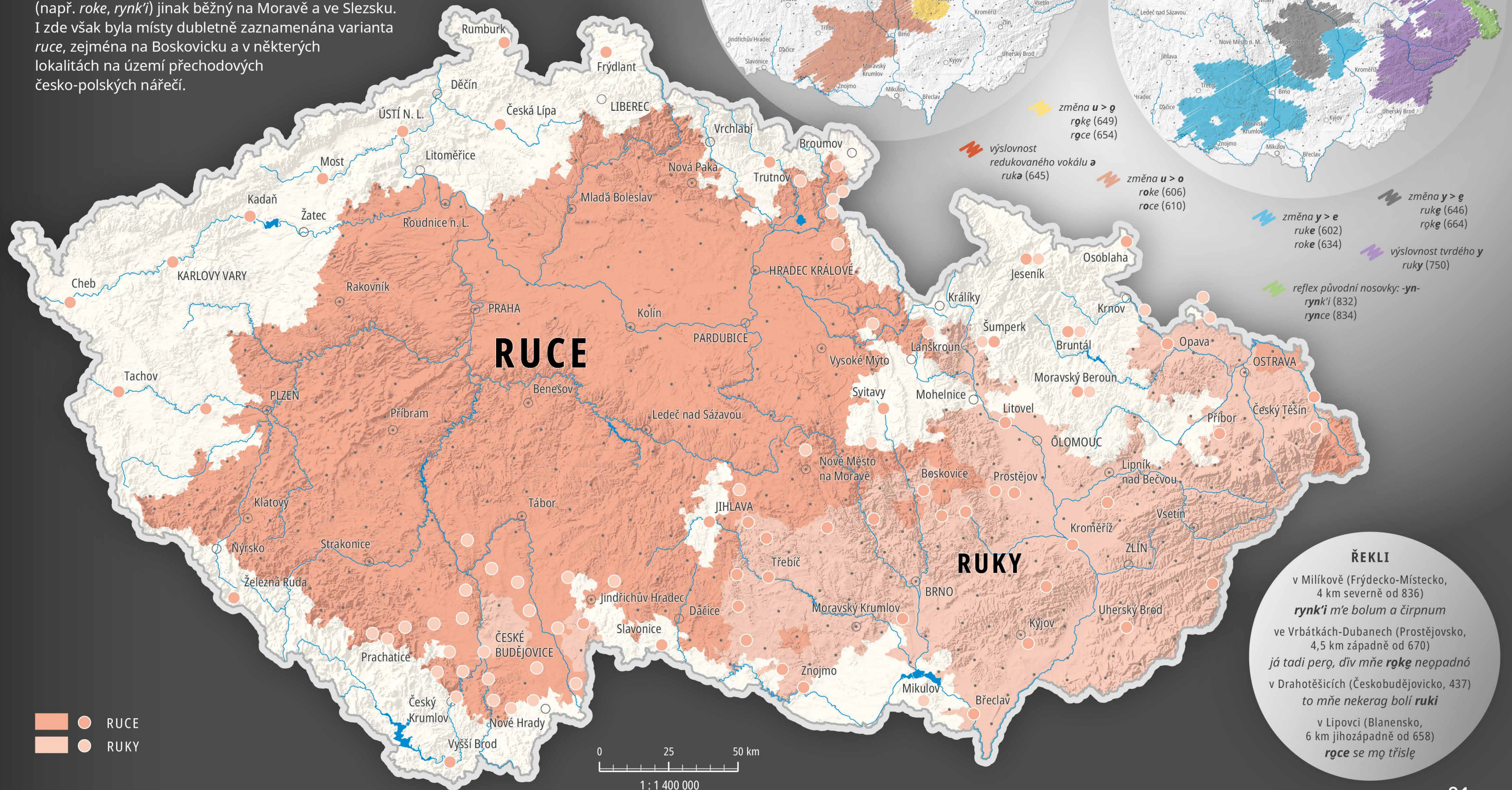
A v deníku *Národní politika* se v roce 1907 objevila tato zpráva: „Okresní hejtmanství amštetenské dalo jistou obec, v níž se udál těžký případ neštovic u osmiměsíčního dítěte, obklíčiti velkým řetězem četnických stráží.“

Když naopak někoho žádné choroby nesušovaly, lidé takového šťastlivce přirovnávali ke zvířeti, rostlině či věci vyhlížející čiperně, čínorodě nebo silně, pevně. Člověk tak mohl být zdravý jako *ryba* či konkrétněji *mřínek* (,mřenka, drobná sladkovodní ryba'), *kachna*, *bukač* (,brodivý pták z čeledi volavkovitých'), *rys*, *buk*, *ořech*, *fík*, *řepa/řípa*, *křen*, *česnek*, *cibule*, *turkyň* (,kukuřice'), *struk* (,lusk'), *hřib*, *cveček* (,druh hřebíku'), *kámen*, nebo dokonce *řemen*.

RUCE nominativ plurálu

V nářečích českého jazyka se pro femininum *ruka* v nominativu plurálu uplatňují dvě od původu a-kmenové koncovky, a to plurálové *-y* (*ruky*) a duálové *-e* (*ruce*). Téměř v celých Čechách a na území českomoravských nářečí se ve shodě se spisovným jazykem užívá výhradně tvar *ruce*. Výjimku tvoří pouze Náchodsko a širší Českobudějovicko, kde byl (zpravidla dubletně) doložen tvar *ruky*, který je v příslušných hláskových obměnách (např. *roke*, *rynk'i*) jinak běžný na Moravě a ve Slezsku. I zde však byla místy dubletně zaznamenána varianta *ruce*, zejména na Boskovicku a v některých lokalitách na území přechodových česko-polských nářečí.

ŘEKLI

v Milíkově (Frýdecko-Místeko, 4 km severně od 836)

rynk'i m'e bolum a čirpnum

ve Vrbátkách-Dubanech (Prostějovsko, 4,5 km západně od 670)

já tadi perō, dív mñe roke negpadnō

v Drahotešicích (Českobudějovicko, 437)

to mñe nekerag bolí ruki

v Lipovci (Blanensko, 6 km jihozápadně od 658)

roce se mō třisle

GENITIV PLURÁLU

2. PÁD MNOŽNÉHO ČÍSLA

KOČKA

To bude, než kočka vejce snese

Kočky žijí po boku člověka po staletí, jeho život je s nimi úzce provázán. Díky tomu patří kočka k jednomu z nejčastějších zvířat, které se objevuje v české **lidové slovesnosti** – v pořekadlech, průpovídkách, rčeních, pověrách nebo v pranostikách. Tato krátká, někdy rýmovaná lidová moudra, která jsou dodnes udržována lidovou tradicí, vyjadřují zobecnění životních zkušeností, předsudků a meteorologických pozorování. Nezřídka jsou spojena s předpověďmi, zpravidla však – na rozdíl od přísloví – bez mravoučného soudu:

- *Na koho se kočka po humití podívá, ten přij bure bjit.* Chodsko
- *Trojbarevná kočka chrání staveň před nehodou.* Chodsko
- *Gdiš přebjehne kočka přes cestu, směle se nevíhneš.*
Malíkovice (okres Kladno)
- *Mňaučí-li kočka na peci, hátka nablísku.* Hrubá Vrbka (okres Hodonín)
- *Diš se kočka vomejvá, diš se takle protírá, říkaj: Ó, přídou náki hosti.*
Poniklá (okres Semily)
- *Hodíž-li v noci po bíuj kočce kameňem, po ceuém tele budež mňed modrini.*
Hrubá Vrbka (okres Hodonín)
- *Diš pálí kočičí trus, sú kočki potom bolaví.* Kobylí (okres Břeclav)
- *Gdiš se kočka v máji vokoťí, sežerou jí kořata kocouři.*
Malíkovice (okres Kladno)
- *Proti houbitím jí se kočki.* Chodsko
- *Diš má dříe tážeňi a je to holka, tak vemou kočku a táhnou ji, musí bejt rozdvojená bříza nebo varba a tú kočku skars ten strom protáhnou.*
Benecko (okres Semily)
- *Gdiš kočka škrábe dvera, bude vjetr.* Hrubá Vrbka (okres Hodonín)
- *Třetí den bure pršíť, di kočki přenáší kořata ha pjíjú vodu.* Chodsko
- *Di se f únoru kočka na slunci viřijvá, v březnu dlúho hu kamen ležívá.*
Chodsko
- *Šimona ha Júdi, kočka leze s púdi.* Chodsko

Dialektolog Jan Balhar vzpomíná na výzkum

Měli jsme zjistit 2. pád množného čísla od slova *kočka*. Šlo o to zachytit, zda se na Moravě vyskytují tvary *koček*, *koček*, *koček*. Navozoval jsem situaci: *Říkáte, že máte doma jedno kočko, že máte doma dvě kučky, ale co, když máte pět? Pan Karel suverénně doplnil: Pět kuček. Já jsem zajásal a zapsal kučky. Vedle pana Karla seděl pan soused Jindřich. Ten vyskočil a spustil: Nevěřte mu. Lže. Nemá doma než jedno kočko.* Tímto jediným příkladem jsem chtěl doložit, že ne vždy bylo snadné získat odpovědi na 2 500 položek Dotazníku pro výzkum českých nářečí.

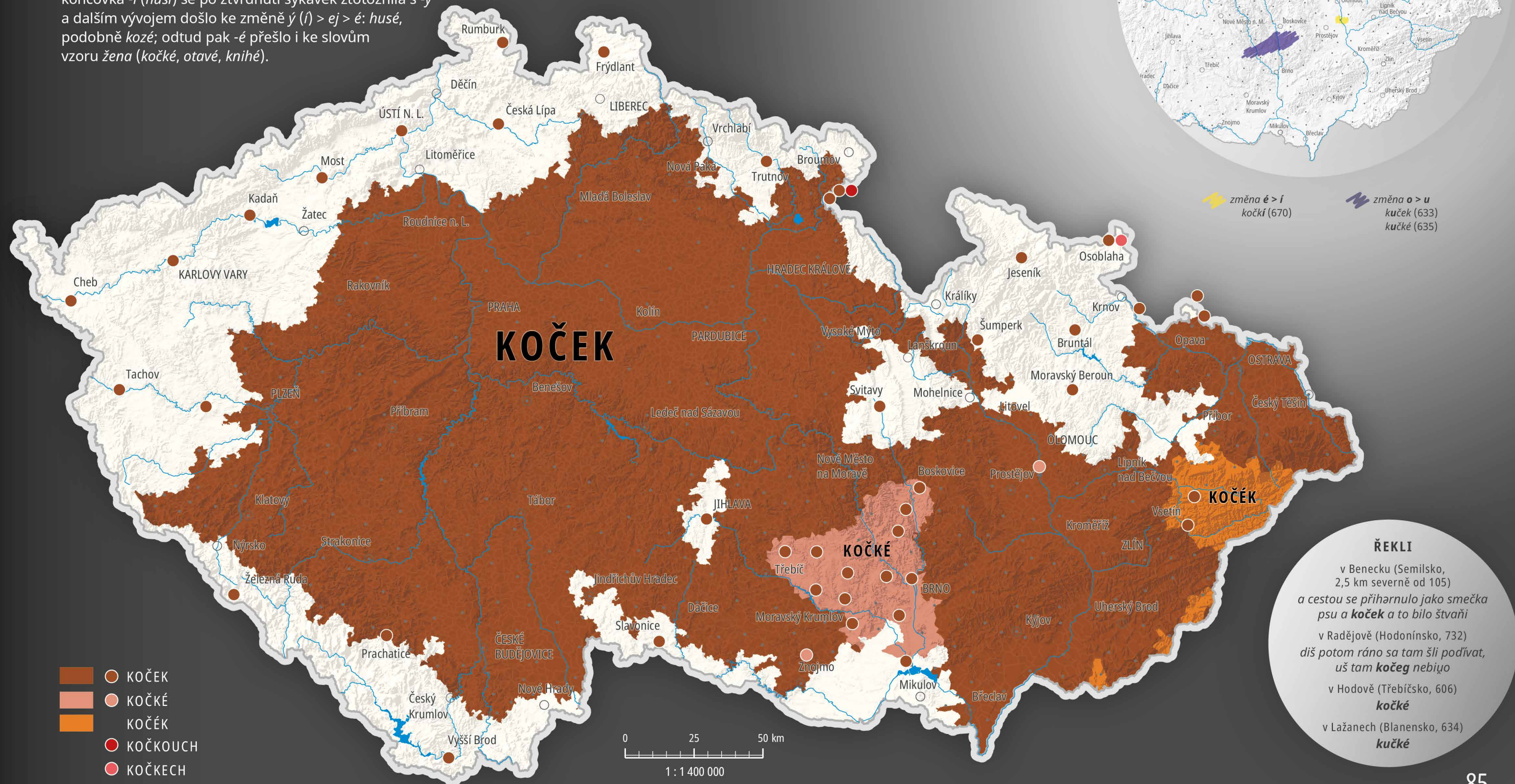
(z knihy *Rozhovory s českými lingvisty II*, 2009)

KOČEK genitiv plurálu

Pro femininum *kočka* je v genitivu plurálu téměř na celém území rozšířena forma *koček*; ta má na severním a východním okraji východomoravských nářečí hláskovou obměnu se zdloženým vkladným vokálem *-é-*: *kočeké*. V jižní části středomoravských nářečí byla výzkumem pro *Český jazykový atlas* zaznamenána podoba *kočké*, dnes již v podstatě vymizelá.

Pro vysvětlení této formy se musíme vrátit k substantivu *husa*, respektive k jeho podobě *hus* (viz s. 19). Původní koncovka *-í* (*husí*) se po ztvrdnutí sykavek ztotožnila s *-ý* a dalším vývojem došlo ke změně *ý* (*i*) > *ej* > *é*: *husé*, podobně *kozé*; odtud pak *-é* přešlo i ke slovům vzoru *žena* (*kočké*, *otavé*, *knihé*).

KOZA

Koza bez rohů je jak zima bez sněhu

Koza je jedno z nejstarších hospodářských zvířat. Chová se pro maso, kůži a mléko. V minulosti byla hlavním zdrojem obživy nejchudších vrstev obyvatelstva, dnes představují domácí produkty z kozího mléka módní trend především u zastánců zdravého životního stylu.

Kromě krátkosrsté kozy bílé a hnědé se v českých zemích od konce 19. století šířil také chov **kozy sánské**. Šlo o plemeno pocházející z kraje podél řeky Sávy ve Švýcarsku. Označení **sánská koza** (popř. **saňská, sámská**; též jednoslovně **sánka, sámka**) nabývalo v některých oblastech českého národního jazyka i významu **bezrohá koza**.

Ve spisovném jazyce a porůznu i v nářečích se pro kozu, která nemá rohy, užívá popisné pojmenování **bezrohá koza** nebo **koza bez rohů**. V některých nářečích (zejména na Moravě) však existují spojení terminologické povahy obsahující adjektivum s významem 'bezrohý', které specifikuje substantivum **koza**.

Jde především o výrazy **komolý (kolomý, chomolý)** a **šutý**, jež mají obecnější význam 'kusý', tj. neúplný, nedokonalý, v souvislosti se zvířaty 'nemající některou část těla'.

Uplatňují se i další adjektiva:

- **čulý** (souvisí s rumunským slovem *ciul* 'tvor s odřezanými ušními boltci')
- **čiplý** (též 'mající něco uťatého, mající nějakou vadu')
- **kulbatý** (též 'kulhavý, s nějakou vadou')
- **paličatý** (též 'mající velkou palici, hlavatý')
- **Jedna koza se něm moc líbila, už ji chtěli cestou koupit, ale bila rohatá. Máma chtěla rač paličatou.**
Paseky nad Jizerou (okres Semily)

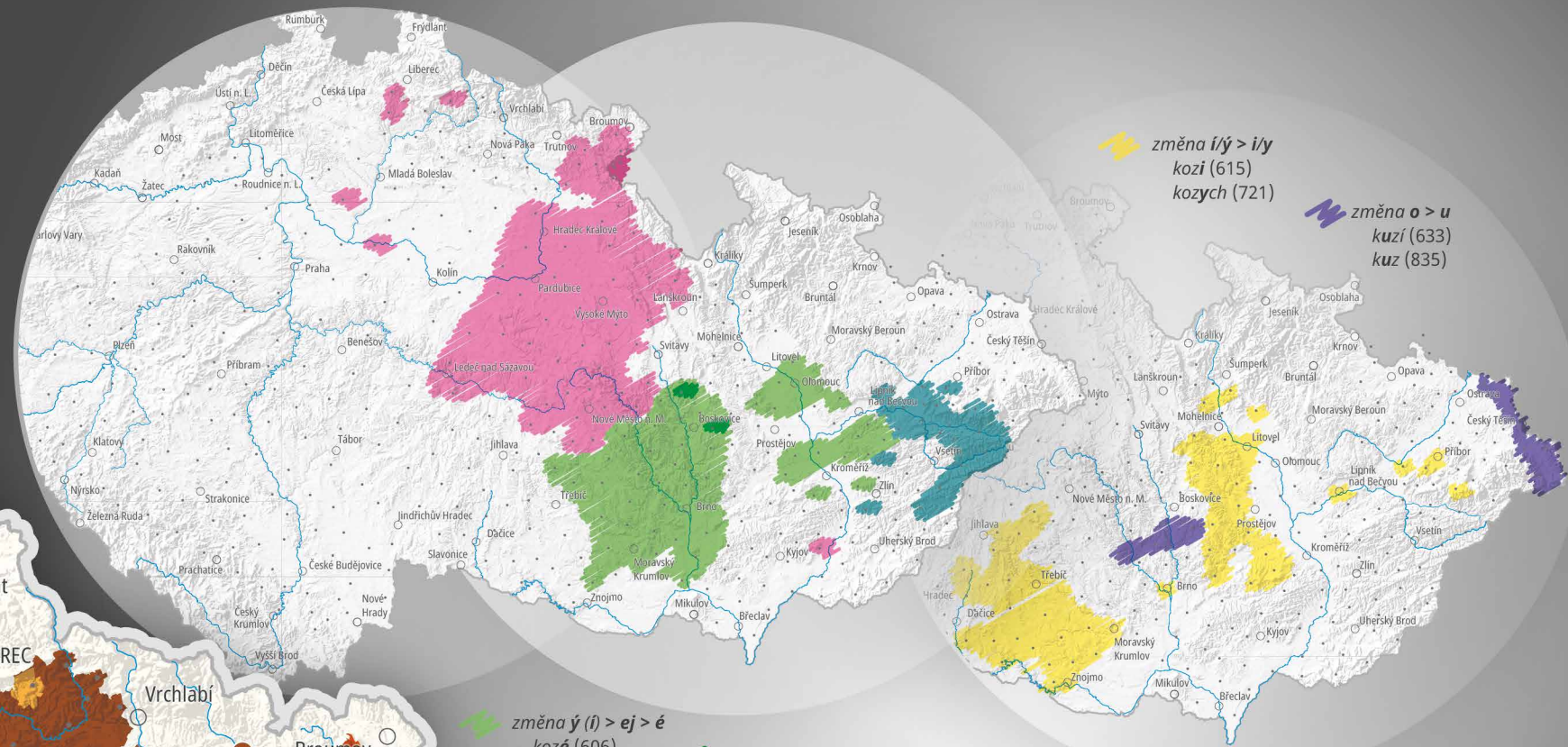
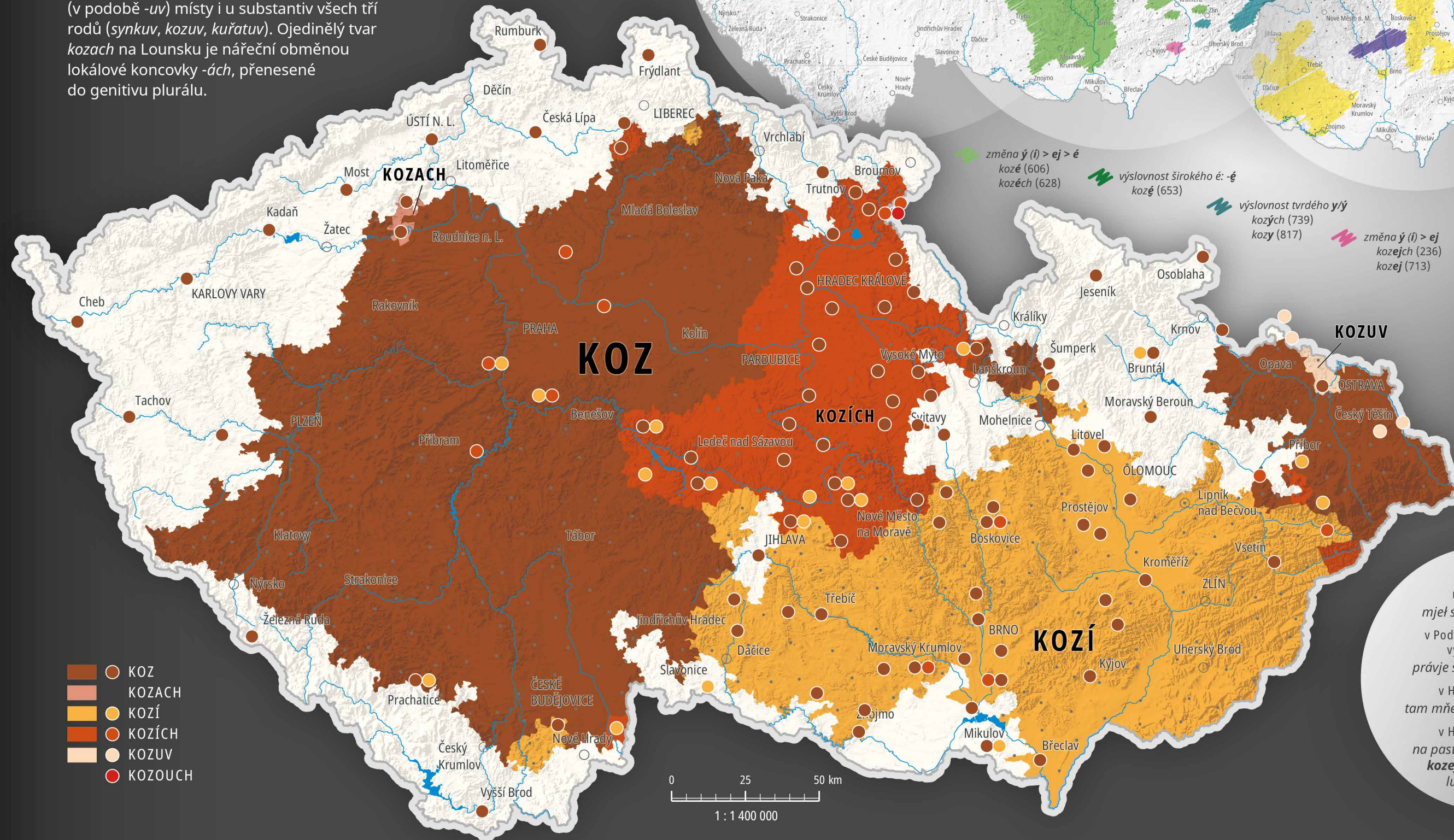
Méně časté jsou jednoslovné termíny vzniklé z těchto spojení tzv. univerbizací nebo odvozováním: **kolomka, chomola, šuta, šutka, šutěna, šulena** (patrně od **čulý**) a **kulba**. Ojediněle jsou doloženy i další jednoslovné výrazy: **bezrožka, búvolka, hapa, hulačka, kulina** a **majza**.

Adjektiva **šutý** a **čulý** patří mezi slova tzv. karpatské (valašské) kolonizace a její kultury spojené zejména s pastevectvím, která se u nás rozšířila v 15.–17. století. S výrazem **šutý** souvisí i nářeční pojmenování pro kozla **košut**, zaznamenané výzkumem pro *Český jazykový atlas* v 70. letech minulého století v oblasti mezi Vsetínem a Uherským Brodem.

KOZ genitiv plurálu

V genitivu plurálu feminina *koza* se na většině území Čech a slezských nářečí užívá tvar *koz*. Na Moravě dominuje forma *kozí* s koncovkou *-í* (podle vzoru *kost*); ta na východě Čech přibrala vlivem adjektivní deklinace a za spoluúčasti tvaru lokálu plurálu formant *-ch* (*kozích*). Severně od Ostravy byla zachycena podoba *kozuv*; obsahuje staročeskou koncovku *-óv*, jež původně příslušela u-kmenovým maskulinům typu *syn*. Časem se *-óv* (později *-ův*, dnes spisovně *-ů*) uchytilo u všech maskulin, v slezských nářečích (v podobě *-uv*) místy i u substantiv všech tří rodů (*synkuv*, *kozuv*, *kuřatuv*). Ojedinelý tvar *kozach* na Lounsku je nářeční obměnou lokálové koncovky *-ách*, přenesené do genitivu plurálu.

změna ý (i) > ej > é
kozé (606)
kozých (628)

výslovnost širokého é: -ě
kozé (653)

výslovnost tvrdého y/ý
kozých (739)
kozy (817)

změna ý (i) > ej
kozej (236)
kozej (713)

ŘEKLI

na Štrambersku
mjel sem už kolik **kozých**
v Poděšíně (Žďársko, 4 km
východně od 503)
právje šlo vokolo pár **kozích**
v Hradci Králové (12)
tam mĕli nákejch šedesát **kos**
v Hradci Králové (12)
na pastve, to bejvalo hodĕ
kozejch, provozovali se
lumpárni, to vite

HUSA

Sto husí aj vlka udusí

Husa se díky svému vzhledu, vlastnostem a chování často objevuje v **přírovnáních**. Ta bývají nejčastěji tvořena slovesnou frází se srovnávacím výrazem *jako*, ve východní polovině Moravy a částečně ve Slezsku převažuje *jak*. V přírovnáních, podobně jako v ostatních formách lidové slovesnosti, se poměrně často uchovávají gramatické a lexikální archaismy, v našem případě stará forma **hus** vedle novější podoby **husa**, popř. starý tvar genitivu plurálu **husí**:

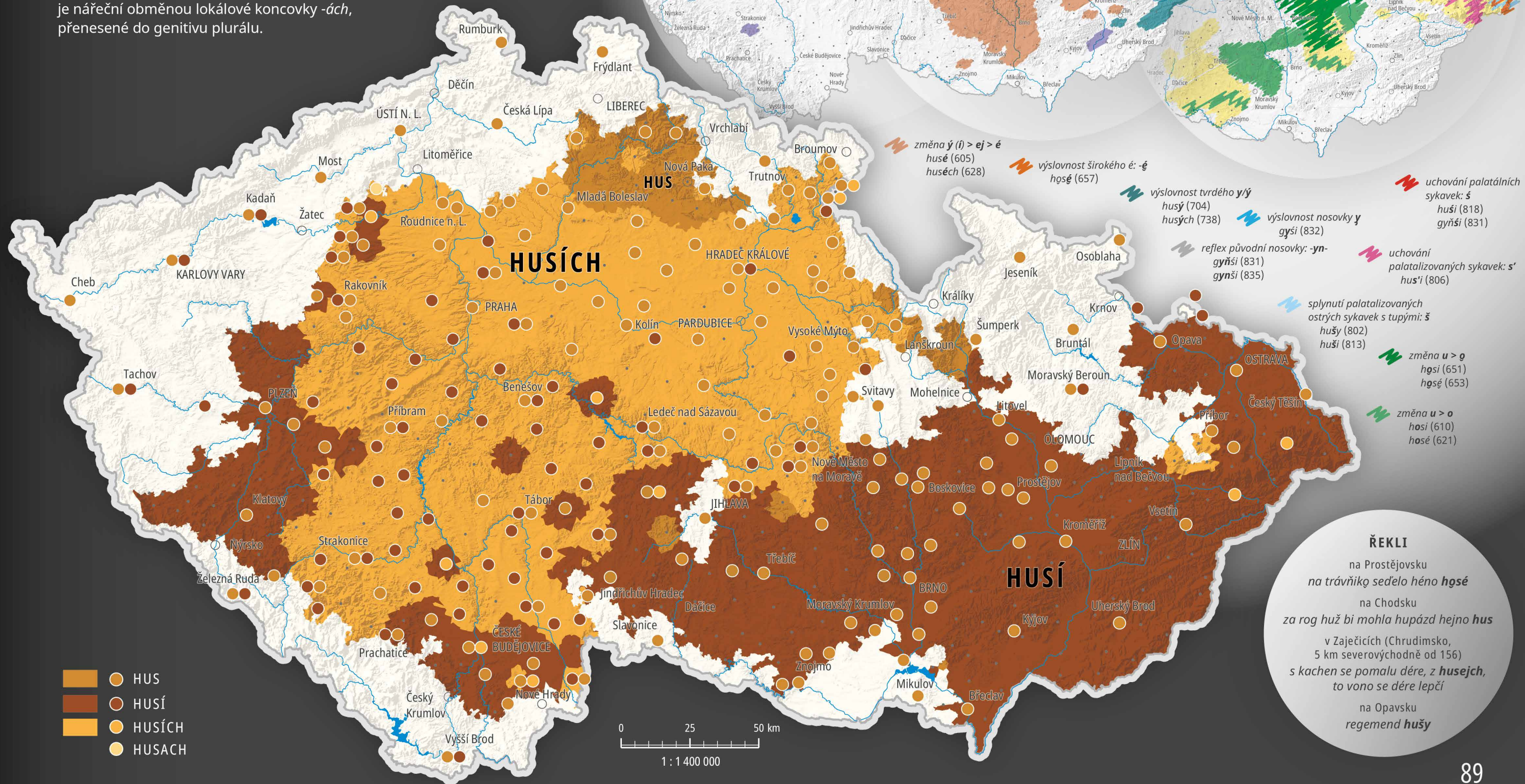
- *Vihlédaŭ jak potškubaná hus, gdiž biŭ u ní ešče húser.* Hodonínsko – ‚vypadal otrhaně, neupraveně‘
- *Je hloupej jako husa.* Soběslavsko – ‚je velmi hloupý‘
- *Kouká se na to jako husa do flaški.* Mladoboleslavsko – ‚dívá se zvědavě, hloupě, nechápavě‘
- *Mrví se jag huz na vajičkách.* Kyjovsko – ‚je neposedný, vrtí se‘
- *Déchá jak krmná hus.* Ždánicko – ‚dýchá ztěžka‘
- *Ten hat sipíl ako mladá hus.* Chodsko – ‚hlasitě syčel‘
- *Chvístaŭ jag hus po mužadích kopřivách.* Hodonínsko – ‚měl silný průjem‘
- *Má se jako husa o svatím Martiňe.* Hlinecko – ‚má se špatně‘
- *Ženská, muská a hlaŭňe haverlantí jako hejno splašenej husí s křikem se hnali za kohoutem.* Semilsko – ‚hromadně a rychle‘
- *To je řeč, ako di líje vodu na hus.* Chodsko – ‚zbytečná‘
- *Ten je tam platní jako husa v nebi.* Rokycansko – ‚není nic platný‘

Zooapelativum **husa** se hojně vyskytuje i v dalších útvarech lidové slovesnosti: **v rčeních, pořekadlech, lidových moudrech, pranostikách a v meteorologických pozorováních:**

- *Sto husý aj vlka udusý.* Valašsko – ‚mnoho úkolů člověka vyčerpá‘
- *Kedz do husi kopňeš, dicki gjagňe.* Hodonínsko – ‚pravý viník nebo ten, koho se věc bezprostředně týká, se nakonec vždy prozradí‘
- *Jaká husa, také péra, jaká mama, taká céra.* Valašsko – ‚dítě bývá takové, jací jsou nebo byli jeho rodiče‘
- *Hde husi, tám štebeti, hde ženckí, tám klebeti.* Chodsko – ‚o ženské klevetivosti, pomlouvácnosti‘
- *Pro huz ha vijce bijvá křiku nejvíce.* Chodsko – ‚o svárlivosti‘
- *Chce husou vihnad berana.* Orlickoústecko – ‚za málo chce získat mnoho‘
- *Dostaneš, až hus prdne.* Ždánicko – ‚nikdy nedostaneš‘
- *Ti votpoujes, až husa kejhne.* Semilsko – ‚mlč‘
- *Jag huš chodži na Vanoce po bláče, to na Velku noc po ledže.* Novojičínsko
- *Púvjetří se zmňeňí, bure vůřklivo, dí se kachní a husi v jednom kuse potápjeji.* Chodsko
- *Gdiš se husi perou, bude pršet.* Chrudimsko

HUS, HUSÍ genitiv plurálu

V genitivu plurálu má substantivum *husa* ve spisovném jazyce dva tvary: archaický tvar *husí*, příslušející původní nominativní formě *hus* (vzor *kost*), a novější tvar *hus*, odkazující k nominativu *husa* (vzor *žena*). Zatímco staré slovo *hus* je v nominativu singuláru silně na ústupu (viz s. 19), byl tvar genitivu plurálu *husí* v nářečích ještě ve 20. století stále živý. Forma *husích* vznikla připojením formantu *-ch*, a to vlivem adjektivní flexe za spolupůsobení tvaru lokálu plurálu. Ojedinělé zakončení *-ach* (*husach*, Roudnicko) je nářeční obměnou lokálové koncovky *-ách*, přenesené do genitivu plurálu.

LOKÁL PLURÁLU

6. PÁD MNOŽNÉHO ČÍSLA

KRÁVA

Súsedovo kráva lepčí mlíko dává

Kráva byla dříve opravdovým zdrojem obživy. Dávala mléko, z něhož hospodyně vyráběly máslo a jiné mléčné výrobky, chovala se na maso, sloužila k přepravě nákladů a při polních pracích.

Ze sladkého kravského mléka se sbírala smetana, z níž se stloukalo **máslo**. Možná nás překvapí, že staří Slované používali máslo zprvu jako mast k potírání těla a vlasů. V nářečích se kromě slova **máslo** užívají i výrazy **pomazánka** a **putra** (s rodovými variantami **pomazánek** a **putr**). Zatímco první dvě slova jsou domácího původu, odvozená od slovesa *mazat* (srov. příbuzné slovo *mast*) a *pomazat*, výrazy **putr** a **putra** jsou přejímky německého *Butter*.

Čerstvé máslo se rychle kazilo, proto se upravovalo **přepuštěním** (převařením). V jihozápadních Čechách – v oblasti výskytu označení **putr**, **putra** – se slovo **máslo** používalo také v souvislosti s máslem přepuštěným.

- *Každej vejmjenkář dostal převaření máslo a putru.* Chodsko

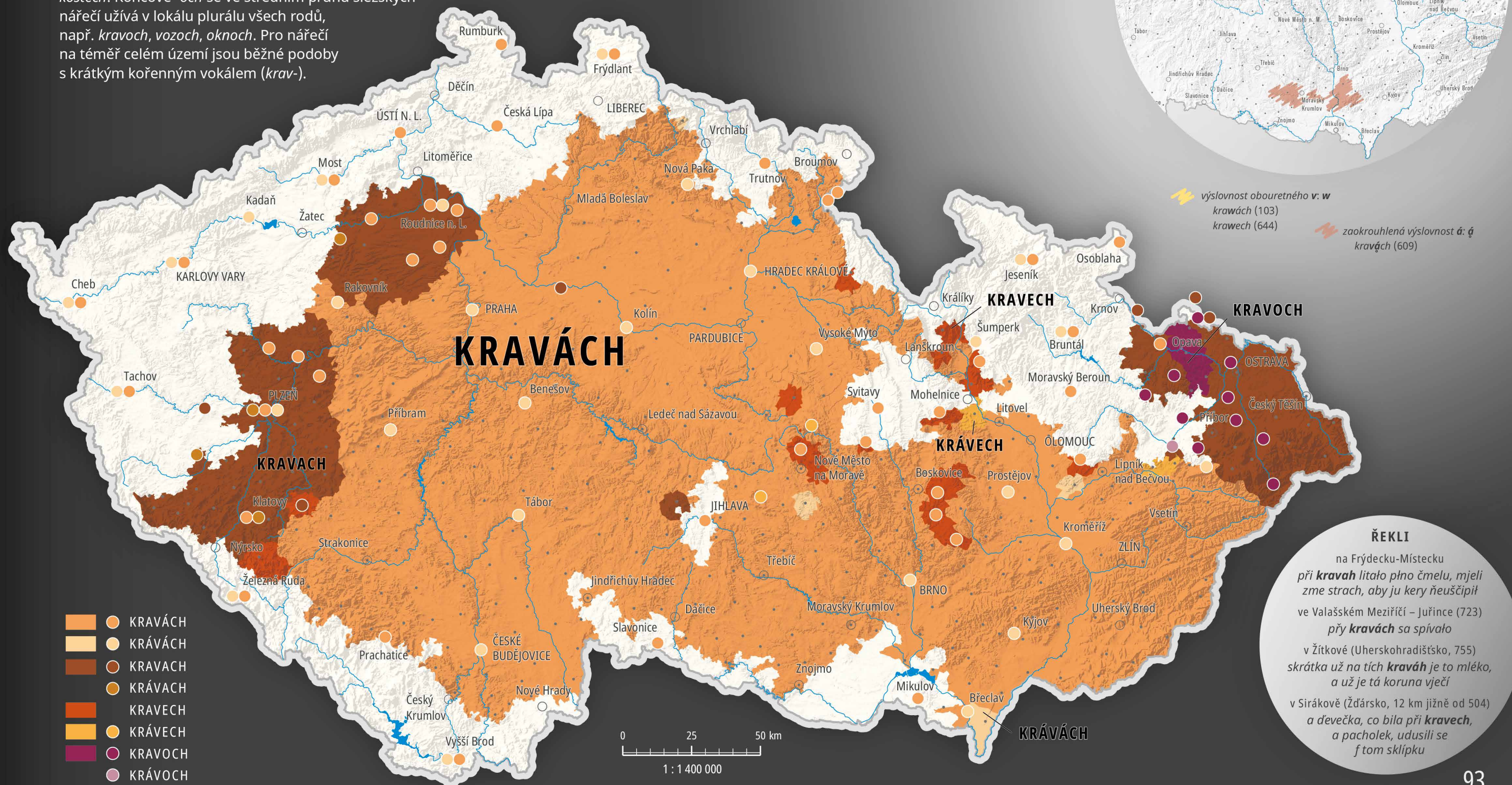
Máslo se stloukalo v různých typech **máselnic**, v nářečí označovaných jako **bečka**, **belík**, **faslík**, **korbel**, **máselnice**, **maslenka**, **maslinka**, **másnice**, **masnička**, **soudek**, **stloukačka**, **tlukačka**. Nejrozšířenějším typem máselnic byly **tlukačky**, jiným typem byly máselnice **kolébavé** nebo **houpavé**, příp. **soudkové** nebo **bubnové**. Máslo se v nich **dělalo**, **robilo**, **kolébalo**, **mútilo**, **stloukalo**, **tlouklo**, **točilo** nebo **vrtělo**.

- *Umej belík, budem vrčet.*
Ševětín (okres České Budějovice)
- *Maslinki máme nejvjeć malí s kotulkú. Maslinki točací majú enom u hrubích sedlákú.*
Kobylí (okres Břeclav)

Typy máselnic si lze prohlédnout např. v muzeu másla ve středočeských Máslovicích.

KRAVÁCH, KRÁVÁCH lokál plurálu

Lokál plurálu a-kmenového feminina *kráva* uchovává ve většině nářečí původní koncovku *-ách: kravách*. V západních Čechách došlo k jejímu krácení: patrně od krátkého tvaru dativu plurálu maskulin a neuter (*klukom, polom*) se přitvořilo *-om* i k femininům (*husom*), odtud pak vzešel podnět k variantám *-am* (*klukam, polam, husam*) a *-ach* (*kravach*). Ve slezských nářečích je koncové *-ach* zřejmě původní. Zakončení *-ech* bylo přejato od i-kmenových feminin: *kravech* podle *kostech*. Koncové *-och* se ve středním pruhu slezských nářečí užívá v lokálu plurálu všech rodů, např. *kravoch, vozoch, oknoch*. Pro nářečí na téměř celém území jsou běžné podoby s krátkým kořeným vokálem (*krav-*).

KOST

V kostce o kostce

Výrok, že je Země kulatá, snad není zapotřebí v dnešní době nijak obhajovat. Co když ale bude někdo tvrdit, že je kulatá kostka?

Ona totiž není kostka jako kostka. V první řadě tu máme **kostku** coby obyčejnou zdobnělinu ke slovu **kost**. Je to tedy **drobná kůstka** neboli kostička, nalézající se třeba v lidském uchu nebo v rybím těle.

Ve středomoravských a slezských nářečích se slovo **kostka** (**koska**, **kváska**, **kustka**) vžilo pro **kotník**, tedy vystouplý konec kosti v hlezenním kloubu nad chodidlem. Zatouží-li tu žena po kostkových botách, pak nemusí prahnout po obuvi kostičkované, nýbrž kotníčkové.

Ze zvířecích hlezenních kostí, zpravidla ovčích nebo kozích, se v minulosti vyráběly **hrací kostky**. Ty měly původně tvary různých mnohostěnů, později se počet stěn ustálil na šesti, takže dnes má hrací kostka tvar krychle.

Jako **kostka** se pak začaly označovat jakékoliv **předměty ve tvaru krychle, popř. kvádru** vůbec, a tak zeleninu krájíme na kostky, chodníky dláždíme dlažebními kostkami a děti si hrají s kostkami stavebnice.

Dokonce i **tabulka čokolády** se skládá z kostiček. Pojmenování **kostička** pro dílek této pochoutky bylo v 70. letech minulého století zjištěno v městské mluvě v jihozápadních a severozápadních Čechách, výjimečně i v severomoravském pohraničí. Na zbylém území se užívalo výrazu **čtvereček**.

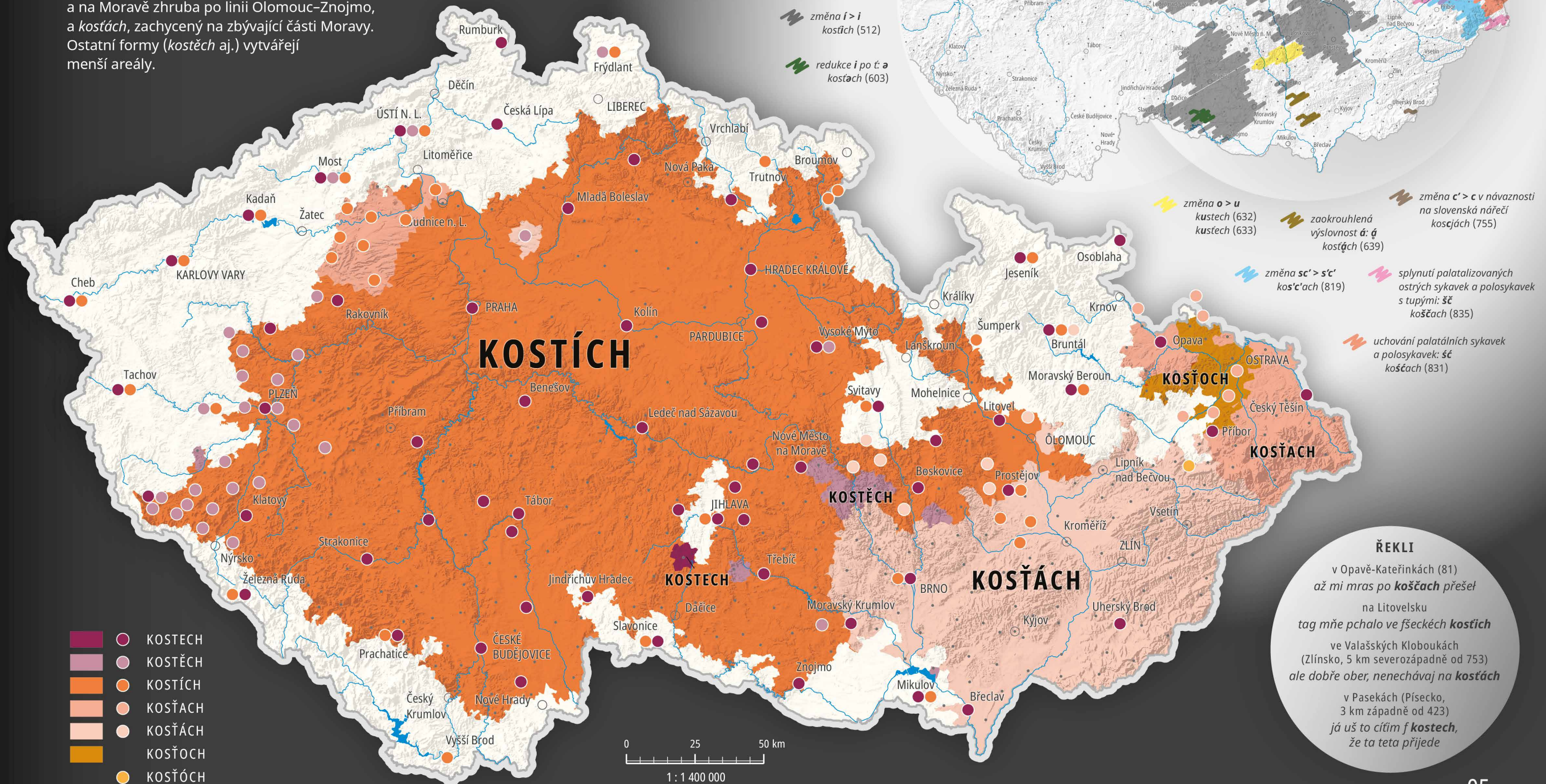
Ve dvojrozměrném prostoru se kostka stává **čtvercem**; pokud vám někdo pochválí kostku na sukni, pak tím vyjadřuje obdiv nad kostkovaným vzorem látky.

Kostka je mj. nářečním pojmenováním **pecky**, tedy tvrdého obalu se semenem některých dužnatých plodů, např. třešně nebo švestky. Zatímco v Čechách a na západní polovině Moravy byl pro tuto reálii v minulosti užíván výraz **pecka**, na zbylém území se pro ni vžilo slovo **kostka**.

Jak toto pojmenování vzniklo? Má snad pecka tvar krychle nebo čtverce? Nikoliv. Motivaci je nutno hledat u **kosti** v primárním významu „tvrdá nosná část těla obratlovců“, respektive u vlastnosti pro ni typické a tou je tvrdost. Stejně jako jsou kosti v našem těle tvrdé, tak jsou tvrdé i pecky. Podle malého rozměru se u pecky ustálilo označení ve zdobnělém tvaru **kostka**. A představíme-li si třeba takovou třešňovou pecku, **máme tu, světe, div se, kostku kulatou!**

KOSTECH lokál plurálu

Zatímco ve spisovném jazyce mají substantiva skloňovaná podle vzoru *kost* v lokálu plurálu pouze koncovku *-ech*, v nářečích je situace mnohem pestřejší. Dochází k příklonům k ostatním vzorům (*kostíh* jako *růžích*, *kostách* jako *ženách*) a ve středním pruhu slezských nářečí se vyskytuje zakončení *-och*, které se zde stalo univerzální koncovkou substantiv všech rodů. Ze zeměpisného hlediska je nejrozšířenější tvar *kostíh*, vyskytující se téměř v celých Čechách a na Moravě zhruba po linii Olomouc–Znojmo, a *kostách*, zachycený na zbývající části Moravy. Ostatní formy (*kostěh* aj.) vytvářejí menší areály.

PROSTOROVÁ SYNTÉZA

MÍRA SPISOVNOSTI

TYPIZACE

Vymezení typů a sestavení typologie

Typizace (vymezení typů a sestavení typologie), metoda prostorové analýzy, se provádí za účelem odhalení shrnujícího přehledu složitě tématu z výsledků jeho podrobné analýzy. Typizace probíhá sloučením územních jednotek do skupin, tzv. **typů**, podle jasně definovaných pravidel. Typy, uspořádané do typologie, se v území opakují v místech s podobnými (nikoli zcela totožnými) vlastnostmi.

V *Atlase* je zpracována **deklinace substantiv**, tj. tvoření pádových forem podstatných jmen v nářečích. Mapy, prezentované též na výstavě „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ v Olomouci a Brně v roce 2022, vyjadřují rozmanitost a územní diferencovanost zvolených pádových forem vybraných substantiv náležejících k různým deklinačním typům. Pro typizaci byla autory vybrána míra shody zjištěných nářečních forem se spisovným jazykem, tzv. **míra spisovnosti**, jako nejvhodnější společný rys.

Při výběru slov pro typizaci bylo nutné přihlédnout k hláskové variabilitě morfologických forem a k podobě podkladových dat pro tvorbu hlavních analytických nářečních map. Bylo vybráno **12 slov**, jejichž forma sledovaného pádu obsahovala nejen zakončení shodné se spisovným jazykem, ale zároveň se shodovala se spisovným jazykem i hláskově. Nezařazeno bylo například slovo *cukroví*, neboť mapovaná forma genitivu sg. *cukroví* má v nářečích hláskové obměny *cukrovi*, *cokrovi*, *cokruví*, *cogrovi* aj. neshodné se spisovným jazykem.

Typizace prostorového rozmístění nářečních variant vybraných slov zpracovaných do analytických nářečních map v *Atlasu* byla provedena s podrobností na části obcí (platných k 1. 1. 2015). Typizace proběhla v šesti krocích:

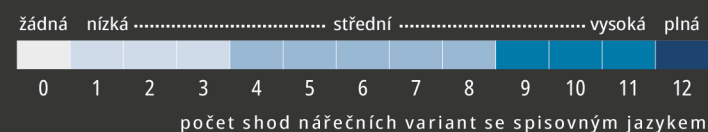
- prvním krokem byl výběr slov,
- ve druhém kroku byly u každého slova určeny nářeční varianty shodné se spisovným jazykem,
- ve třetím kroku byly polygony částí obcí v hlavních analytických nářečních mapách rozděleny do dvou kategorií (vyjádřených samostatným atributem v datové vrstvě) podle

shody se spisovnou nebo nespisovnou variantou slova (řešily se pouze varianty znázorněné v mapách barevnými areálovými znaky, dubletní varianty zohledňovány nebyly),

- čtvrtým krokem bylo provedení GIS operace skládání, při které se všechny mapy překryly a vytvořily výslednou datovou vrstvu se všemi atributy skládaných map pro všechny části obcí,
- pátým krokem bylo ve výsledné vrstvě zjištění počtu spisovných variant v každé části obce,
- závěrečný, šestý krok spočíval ve vymezení typů podle počtu spisovných variant a sestavení typologie míry spisovnosti.

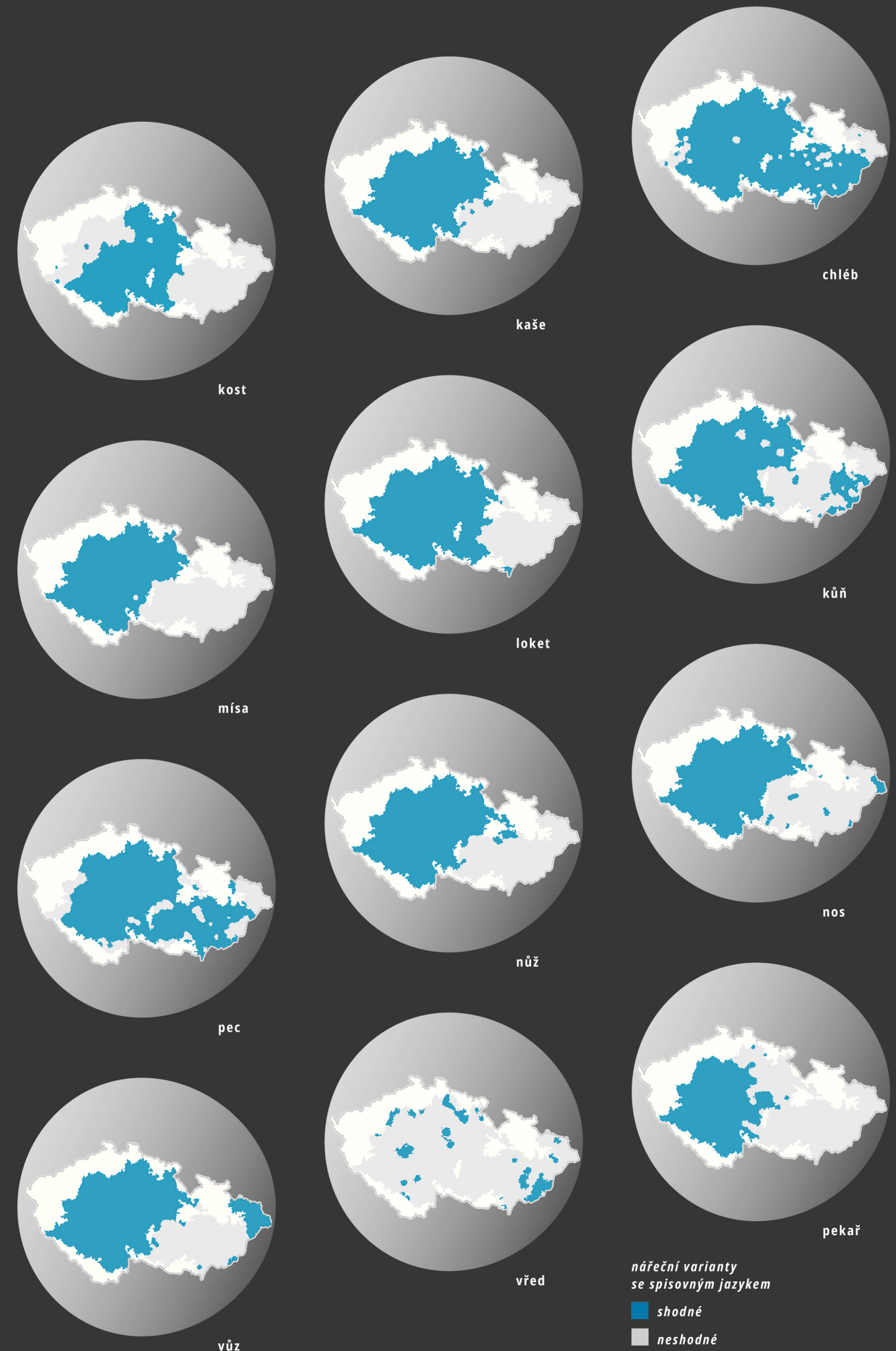
Sestavení **míry spisovnosti** deklinace substantiv vychází z 13 primitivních typů, které vznikly součtem spisovných variant. Primitivní typy nabývaly hodnot od 0 (žádná shoda nářeční varianty žádného slova se spisovným jazykem) do 12 (plná shoda, tedy případ, kdy se nářeční varianty všech slov shodují se spisovným jazykem). Pro efektivnější vizuální analýzu bylo 13 primitivních typů agregováno do 5 finálních typů, a to následovně:

MÍRA SPISOVNOSTI

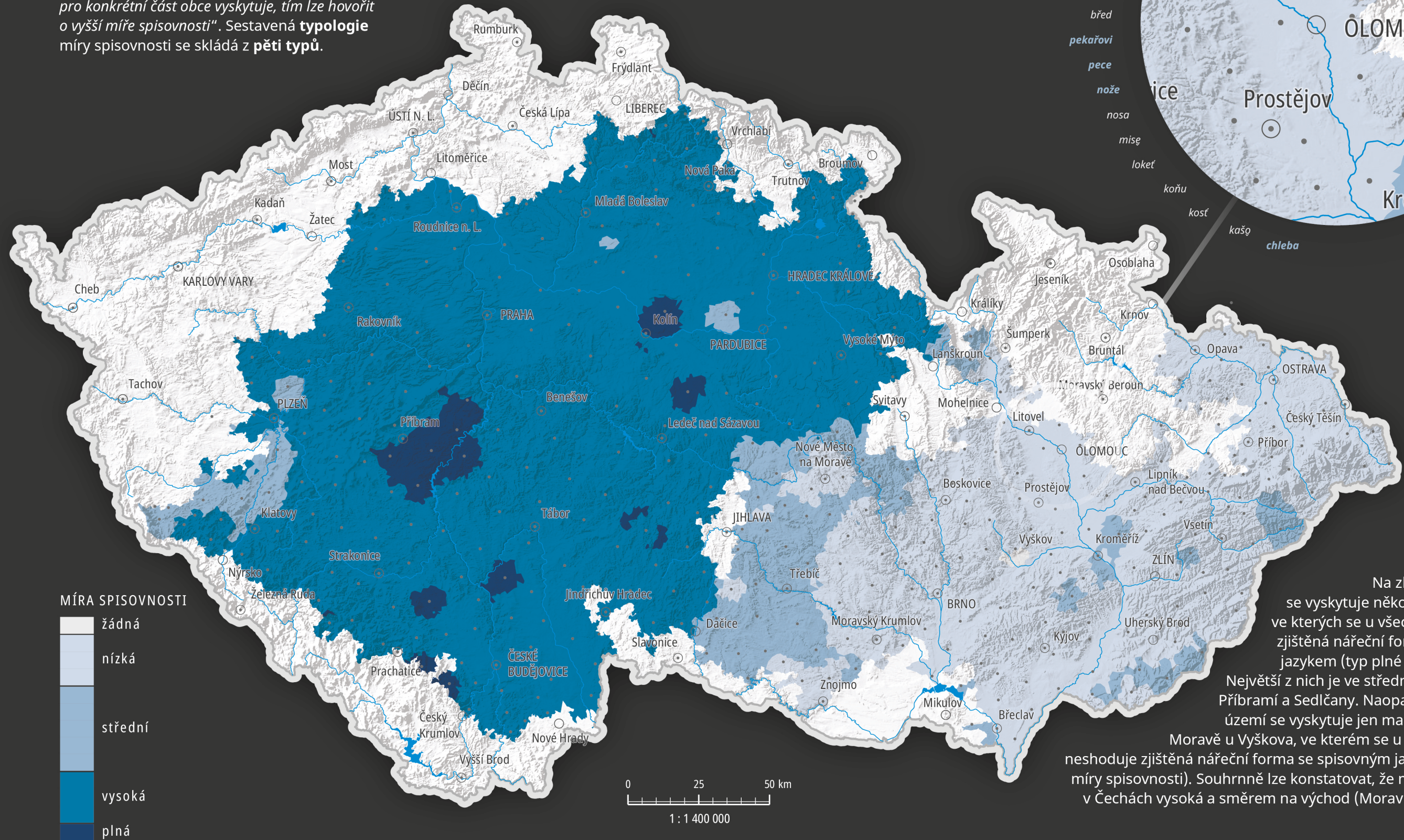
Barevná stupnice sekvenční typologie míry spisovnosti explicitně vyjadřuje vztah „čím spisovněji se v území mluví, tím intenzivnější barvou je území vyjádřeno“. Jinými slovy, čím více variant shodných se spisovným jazykem se ve zvolené sadě slov pro konkrétní část obce vyskytuje, tím lze hovořit o vyšší míře spisovnosti.

Nutno důrazně upozornit, že provedená typizace z malého vzorku map je pouze jedním z možných přístupů prostorové syntézy. Tímto **alternativním přístupem** chtějí autoři přispět ke komplexnímu určení průběhu hranic nářečních jevů vedoucích k exaktnějšímu vymezení nářečních oblastí.

MÍRA SPISOVNOSTI

Míra spisovnosti vyjadřuje shodu zjištěných nářečních forem se spisovným jazykem. Pro typizaci bylo vybráno 12 slov, jejichž mapovaná forma se shodovala se spisovným jazykem v zakončení i hláskové stavbě celého slova. Vymezené typy vyjadřují vztah „čím více variant shodných se spisovným jazykem se ve zvolené sadě slov pro konkrétní část obce vyskytuje, tím lze hovořit o vyšší míře spisovnosti“. Sestavená **typologie** míry spisovnosti se skládá z **pěti typů**.

Na výzkumné lokalitě č. 666 Příkazy byla určena míra spisovnosti z 12 nářečních variant substantiv podle počtu jejich shod se spisovným jazykem. Čtyři shody odpovídají typu střední míra spisovnosti.

voze
břed
pekařovi
pece
nože
nosa
misę
lokeť
koňu
kost
kašg
chleba

Na zkoumaném území se vyskytuje několik malých areálů, ve kterých se u všech 12 slov shoduje zjištěná nářeční forma se spisovným jazykem (typ plné míry spisovnosti). Největší z nich je ve středních Čechách mezi Příbramí a Sedlčany. Naopak na zkoumaném území se vyskytuje jen malý areál na střední Moravě u Vyškova, ve kterém se u žádného z 12 slov neshoduje zjištěná nářeční forma se spisovným jazykem (typ žádné míry spisovnosti). Souhrnně lze konstatovat, že míra spisovnosti je v Čechách vysoká a směrem na východ (Moravu a Slezsko) klesá.

ZÁVĚR

Vlivem změn ve společnosti se neustále proměňuje způsob života. V důsledku stěhování obyvatel za prací dochází k vytlidňování vesnic, narůstá vzdělanost a působení sdělovacích prostředků, lidé častěji cestují, a dostávají se tak snadněji do kontaktu s obyvateli i ze vzdálenějších částí naší vlasti, kteří mluví jiným nářečím. Tyto faktory nejvýrazněji ovlivňují stírání nářečních diferencí.

Téměř výhradně používala nářečí v denním styku ještě generace narozená koncem 19. a počátkem 20. století, jejíž mluvu se naštěstí podařilo zachytit **výzkumy dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český**. Nejvýznamnějším byl dosud poslední celouzemní výzkum, uskutečněný podle *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* na přelomu 60. a 70. let minulého století, na jehož základě vznikl *Český jazykový atlas* (viz s. 6–7). Současné výzkumy oddělení potvrzují, že se z každodenního hovoru vytrácejí jednotlivá slova i celé skupiny slov. Např. mládež již nezná výrazy jako *pidravý*, *šilhavý*, *čučka*, *čočka*, *bohďál*, *čáp*, *turkyň*, *kukuřice*, *hafera*, *borůvka* nebo je zná jen z doslechu. Některá nářeční slova se naopak uchovávají v mluvě mladé generace i dnes, např. ve Slezsku *synek*, *chlapec* a *kobzol*, *brambor*, na Moravě *piják*, *klišť*, *gatě*, *kalhoty* a *trnka*, *švestka*.

Ústup a zánik nářečí zastavit nelze, je však zřejmé, že by toto jedinečné kulturní nehmotné dědictví mělo být uchováno i budoucím generacím. Nářečí je potřeba zaznamenávat, popisovat, vědecky zpracovávat a prezentovat odborné i laické veřejnosti. A právě tím se zabývají dialektologové: zpracovávají archivní materiál, pokračují v nářečních výzkumech a dokumentují současný stav našich nářečí, o výsledcích referují odbornou i populární formou.

Nejnověji vznikla v rámci společného projektu dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci „**Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit**“ (č. DG20P02OVV029, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI II, 2020–2022) řada výsledků umožňujících dialektologický materiál zpracovávat novými nástroji a vytvářet výstupy, jež tento materiál prezentují neotřelými formami.

Při řešení projektu byly pro dialektology, výzkumné týmy, studenty a případně i laické sběratele vyvinuty dva klíčové programové nástroje, jejichž prostřednictvím explorační mohou získávat data, snadno je spravovat a znázorňovat v mapách: software **ProPONAR** je určen pro pořizování a organizaci multimediálních nářečních dat, program **ProMAP** umožňuje víceúrovňovou organizaci nářečních mapových podkladů a generování nářeční mapy. Dále vznikl webový nářeční geoportál **DiaMa** nabízející pokročilou vyhledávací a komparační funkcionalitu pro nářeční mapy. Z bodových značek těchto map je dostupná databáze elektronických dokumentů **DiDa**, která zpřístupňuje unikátní záznamy nářečí z více než tisíce různých zdrojů. Databáze **InteGra** obsahuje gramatická data a jejich

interpolace v místech, kde výzkum neproběhl, ze záznamů blízkých výzkumných lokalit. Všechny tyto nově vyvinuté nástroje (dostupné na www.ceskanareci.cz) byly použity při sestavování analytických map a syntetické mapy *Atlasu*.

Do rozsáhlé řady významných výstupů projektu patří tři atlasy nářečí českého jazyka, multimediální výstava s mapami, čtyři specializované mapy s odborným obsahem, řada knižních titulů, časopiseckých článků a konferenčních příspěvků.

Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv, stejně jako *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020) a *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (2022), kartograficky novátorsky zpracovává nářeční materiál shromážděný celouzemním výzkumem před více než padesáti lety. Novou formou se prezentuje materiál již publikovaný v *Českém jazykovém atlase*, ale i dosud nezveřejněný. V textové části je *Atlas* rozšířen o velké množství nářečních dokladů z Archivu lidového jazyka, uloženého v dialektologickém oddělení. Každý z těchto tří tematicky zaměřených nářečních atlasů je **jedinečný svým vizuálním stylem a atlasovým konceptem**. Všechny atlasy obsahují kromě analytických nářečních map, znázorňujících prostorové rozšíření nářečních variant vybraných slov, i mapy syntetické, jež vyjadřují shrnující pohled na ústřední dialektologické téma rozpracované v analytických mapách a představují vyvrcholení společné dialektologicko-geoinformatické práce. Všechny mapy v atlasech přinášejí hodnotné dialektologické výsledky a ukazují cestu k dalšímu zpracování nářečního materiálu.

Obsahy map *Atlasu nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* a *Atlasu nářečí českého jazyka – instrumentálu plurálu* (2022) byly vygenerovány pomocí unikátního algoritmu v softwaru ProMAP. Kartograficky byly mapy sestaveny v prostředí geografického informačního systému ArcGIS Pro a jsou součástí interaktivního nářečního geoportálu DiaMa. Díky softwaru ProPONAR, určenému pro pořizování a organizaci multimediálních nářečních dat, jsou v geoportálu data z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* obohacena o další, mnohdy jedinečné záznamy nářečí z více než tisíce archivních zdrojů. Geoportál a oba programové produkty ProMAP a ProPONAR jsou též výsledky výše uvedeného společného dialektologicko-geoinformatického projektu.

Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv prezentuje nejen nářeční jevy ustupující a zanikající, ale i jevy stále živé. Na **hlavních analytických nářečních mapách** jsou na území českého národního jazyka znázorněny **nářeční difference morfologické**. Doprovodné **mapy hláskových obměn** dokreslují celkový územní obraz sledovaného tvaru slova. *Atlas* obsahuje kromě nářečních map a stručných **odborných dialektologických komentářů** texty popisující realie dřívějšího venkovského života, způsoby hospodaření a zvyky. Odborné výklady jsou doplněny bohatým nářečním materiálem, přičemž přístupnost širokým vrstvám zájemců o naše nářečí za-

jišťuje populární forma textů. Data z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* zpracovaná do tematických map oživují **fotografie** pořízené dialektology vesměs před půl stoletím během terénních výzkumů. Atmosféru doby, kdy byl nářeční materiál shromažďován, přibližují jak tváře tehdejších respondentů, tak i předměty, jež bývaly součástí jejich života.

Do *Atlasu* byla vybrána převážně slova, která patřila a stále patří do okruhu slovní zásoby používané při každodenní komunikaci. Pro čtenáře tak bude jistě zajímavé **srovnání vlastního jazykového povědomí** s nářečním stavem zachyceným před půl stoletím, jak ho představují hlavní analytické nářeční mapy. Např. u substantiva *ruka* jsou pro nominativ plurálu doloženy tvary *ruce* a *ruky* (viz s. 81) a jejich hláskové obměny uvedené na doprovodných hláskových mapách (*roce*, *rynce*, *ruke*, *roke* aj.). Současný výzkum na jihozápadním Brněnsku mezi dětmi narozenými kolem roku 2010 potvrdil užívání obou morfologických forem: jak formy *ruce*, která do tamní běžné mluvy pronikla vlivem spisovného jazyka, tak tradičního morfologického dialektismu *ruky*, který byl před 50 lety v této oblasti zachycen v hláskové obměně *roke* jako jediný. Podle nejnovějších výzkumů mladí již nepoužívají nářeční tvar s regionálními hláskovými změnami *u > o*, *y > e*. Morfologická nářeční forma se tak zdá být stále ještě pevně zakotvena v běžné komunikaci, avšak bez regionálního příznaku.

Hlavní analytické nářeční mapy *Atlasu nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* byly součástí výstavy „**Kriticky ohrožené jevy našich nářečí**“, jež v roce 2022 představila v Olomouci a v Brně nářečí českého jazyka v jejich bohatosti a rozmanitosti. Výstava shrnula výsledky výzkumu a vývoje za 70 let existence brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český a prezentovala výstupy společného dialektologicko-geoinformatického projektu.

Jedním z významných přínosů projektu je novátorský přístup k přesnějšímu vymezení nářečních oblastí. Použití **metod prostorové syntézy (vymezení typů)** s nářečními daty vygenerovanými algoritmem objektivizuje dialektologické techniky stanovení průběhu izoglos. Syntetické mapy typů jsou výsledkem původního vědeckého postupu popisu územního rozšíření jednotlivých nářečních jevů.

Pozitivní ohlasy na výsledky dosavadní **dialektologicko-geoinformatické spolupráce** z řad odborníků i laické veřejnosti vybízely autory atlasů k dalším společným projektovým aktivitám, jež by, stejně jako tři vydané nářeční atlasy, oživily zájem o český jazyk a jeho nářečí. Archiv dialektologického oddělení obsahuje značné množství nářečního materiálu (nejen z výzkumů z přelomu 60. a 70. let minulého století), který je možné zpracovat novými postupy. Pokud se nastolí otázka poznání vývoje nářečních jevů za posledních 50 let, pak je nezbytné uskutečnit **nový celouzemní výzkum**, jenž by přinesl materiál vhodný ke srovnání se stavem minulým.

SUMMARY

Due to changes in society, the way of life is constantly changing. As a result of people moving for work, villages are depopulating, education and influence of the media are increasing, people travel more often, and thus more easily come into contact with residents from more distant parts of our homeland who speak different dialects. These factors most significantly affect the erasure of dialect differences.

Almost exclusively, the dialect was used in daily communication by the generation born at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, whose speech was fortunately captured during the research carried out by the workers from the **Department of Dialectology of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences**. The most significant to date was the last nationwide research, carried out according to the *Questionnaire for the Research on Czech Dialects* at the turn of the 60s and 70s of the previous century, on the basis of which the *Czech Linguistic Atlas* was created (see pp. 6–7). The Department's current research confirms that individual words and whole groups of words are disappearing from everyday speech. E.g. the youth no longer know expressions such as *pidravý* 'squinty', *čučka* 'lentil', *bohďál* 'stork', *turkyň* 'corn', *hafera* 'blueberry' or they only know them by hearsay. On the other hand, some dialect words are preserved in the speech of the younger generation even today, e.g. *synek* 'boy' and *kobzol* 'potato' in Silesia, *piják* 'tick', *gatě* 'trousers' and *trnka* 'plum' in Moravia.

The decline and disappearance of dialects cannot be stopped, but it is obvious that this unique cultural non-material heritage should be preserved for future generations. Dialects need to be recorded, described, scientifically processed and presented to the professional and lay public. And that is exactly what dialectologists deal with: they process archival material, continue dialect research, document the current state of our dialects, and report on the results in a professional and popular form.

Most recently, a series of results enabling dialectological material to be processed with new tools and to create outputs that present this material in new, fresh forms arose as part of a joint project of the Department of Dialectology of the Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences and the Department of Geoinformatics of the Faculty of Science, Palacký University Olomouc entitled **“Czech dialects in an interactive view. Documentation and ways to accessibility of the disappearing linguistic heritage as an integral part of regional identities”** (No. DG20P02OVV029, support provider Ministry of Culture, NAKI II Program, 2020–2022).

Working on the project, two key software tools were developed for dialectologists, research teams, students and possibly lay collectors, by means of which explorers can acquire data, easily organize them and display them on maps: the **ProPONAR** software is developed to collect and manage multimedia dialect data, the **ProMAP** program enables a multi-level organization of dialect map material and generating dialect maps. In addition, the **DiaMa** web dialect geportal offering advanced search and multi-level functionality for dialect

maps was developed. From the point symbols of these maps, the **DiDa** electronic document database arose, which makes available unique records of dialects from more than a thousand different sources. Furthermore, the **InteGra** database contains grammatical data and their interpolation in places where research was not implemented, from records of nearby research localities. All these newly developed tools (available at www.ceskanareci.cz) were used in the compilation of the analytical (and one synthetic) dialect maps of the *Atlas*.

The large number of important outputs of the project include three atlases of Czech dialects, a multimedia map exhibition, four specialized maps with expert content, a number of book titles, journal articles and conference papers.

The *Atlas of Czech dialects – declension of nouns*, as well as the *Atlas of Czech dialects – shortening of vowels* (2020) and the *Atlas of Czech dialects – plural instrumental* (2022) cartographically innovatively process the dialect material collected during the nationwide research more than fifty years ago. Material already published in the *Czech Linguistic Atlas*, but also that not yet published, is presented in a new form. In the text part, the *Atlas* is expanded with a large number of dialect examples from the *Archive of Folk Speech*, deposited in the Department of Dialectology. Each of these three thematic dialect atlases is unique in its **visual style and atlas concept**. All these atlases contain, in addition to analytical dialectal maps showing the geographical distribution of dialect variants of selected words, also synthetic maps, which express a summary view of the central dialectological topic elaborated in the analytical maps and represent the culmination of joint dialectological-geoinformatic effort. All the maps in the atlases bring valuable dialectological results and show the way to further processing of dialect material.

The map contents of the *Atlas of Czech dialects – declension of nouns* and the *Atlas of Czech dialects – plural instrumental* (2022) were generated using a unique algorithm in the ProMAP software. Cartographically, the maps were compiled in the geographic information system ArcGIS Pro and are part of the DiaMa interactive dialectal geoportal. The Geoportal and both ProMAP and ProPONAR software products are also the results of the aforementioned multidisciplinary project.

The *Atlas of Czech dialects – declension of nouns* presents not only dialect phenomena receding and disappearing, but also phenomena that are still alive. On the **main analytical dialect maps, dialect morphological differences** are shown in the territory of the Czech national language. Accompanying **maps of phonetic variants** complete the overall territorial picture of the pursued word forms. In addition to dialect maps and brief **professional dialectological comments**, the atlas contains texts describing earlier rural life, farming methods and customs. Expert interpretations are complemented by rich dialect material, while accessibility to a wide range of people interested in Czech dialects is ensured by an intelligible form of the texts. Data from the *Questionnaire for the Research on Czech*

Dialects processed into thematic maps are brought to life by **photographs** taken by dialectologists mostly half a century ago during their field research. The atmosphere of the time when the dialect material was collected is shown both by the faces of the respondents at that time and by objects that used to be part of their lives.

Most of the words selected for the *Atlas* belonged and still belong to the range of lexis used in everyday communication. For the readers, it will certainly be interesting to **compare one's own language knowledge** with the state of dialects recorded half a century ago, as represented by the main analytical dialectal maps. E.g., for the noun *ruka*, the plural nominative shows the forms *ruce* and *ruky* (see p. 81) and their phonetic variants listed on the accompanying phonetic maps (*roce*, *rynce*, *ruke*, *roke*, etc.). Current research in south-western Brno region carried out among children born around 2010 confirmed the use of both morphological forms: both the form *ruce*, which penetrated the common speech due to the influence of literary language, and the traditional morphological dialectism *ruky*, which was recorded in this area fifty years ago in the phonetic variant *roke* as the only one. According to the latest research, young people no longer use the dialect form with regional phonetic changes *u > o*, *y > e*. The morphological dialect form thus seems to be still firmly anchored in common communication, but without this regional sign.

The main analytical dialect maps of the *Atlas of Czech dialects – declension of nouns* were part of the exhibition **“Critically endangered phenomena of Czech dialects”**, which in 2022 presented Czech dialects in their richness and diversity in Olomouc and Brno. The exhibition summarized the results of research and development over the 70 years of existence of the Brno Department of Dialectology of the Czech Language Institute and presented the outputs of the collaborative project.

One of the significant benefits of the project is an innovative approach to more precise delimitation of the dialect areas. The use of **methods of spatial synthesis (delimitation of types)** with dialectal data generated by the algorithm objectifies the dialectological techniques of determining the course of isoglosses. Synthetic maps of types are the result of the original scientific process of describing the territorial distribution of individual dialect phenomena.

The current positive reactions from the experts and the lay public to the results of the **dialectological-geoinformatic cooperation** encourage the authors of the atlases to further joint activities, which, like the three published dialectal atlases, would revive interest in the Czech language and its dialects. The archive of the Department of Dialectology contains a considerable amount of dialect material (not only reflecting the research from the turn of the 60s and 70s of the last century), which can be processed using new procedures. If the question of understanding the development of dialect phenomena over the last 50 years arises, then it is essential to carry out **new nationwide research** that would bring material suitable for comparison with the past state.

LITERATURA A ZDROJE

ADÁMEK, K. V. *Lid na Hlinecku*. Praha: Archaeologická kommise při České akademii císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1900. Soupis lidových památek v království Českém.

BACHMANNOVÁ, J. *Slovník podkrkonošského nářečí*. Praha: Academia, 2016. ISBN 978-80-200-2505-0.

BARTOŠ, F. *Dialektologie moravská*. Brno: Matice moravská, 1886–1895. 2 sv.

BĚLIČ, J. *Dolská nářečí na Moravě*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1954.

BĚLIČ, J. *Nástin české dialektologie*. Praha: SPN, 1972.

Český jazykový atlas. Praha: Academia, 1992–2011. 6 sv. ISBN 80-200-0014-3 (1. sv.), ISBN 80-200-0574-9 (2. sv.), ISBN 80-200-0654-0 (3. sv.), ISBN 80-200-0921-3 (4. sv.), ISBN 80-200-1339-3 (5. sv.), ISBN 978-80-200-1967-7 (Dodatky). Dostupné též z: <https://cja.ujc.cas.cz/>

ČIŽMÁROVÁ, L. *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*. Brno: Masarykova univerzita, 2000. ISBN 80-210-2488-7.

ČIŽMÁROVÁ, L. *Kouzla a čáry v českých dialektech*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., 2018. Věda kolem nás, řada Pro všední den, sv. 77. ISSN 2464-6245. Dostupné též z: http://www.vedakolemnas.cz/miranda2/m2/sys/galerie-download/VKN77_Carodejnice_web.pdf

DUŠEK, V. J. *Hláskosloví nářečí jihočeských*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1894–1908. 3 sv.

DVOŘÁČKOVÁ, V. *Osudy Ústavu pro jazyk český. Dějiny ÚJČ ČSAV a jeho předchůdců ve světle archivních pramenů*. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., 2011. ISBN 978-80-86496-53-5.

EISNER, P. *Chrám i tvrz*. Praha: Lidové noviny, 1992. ISBN 80-7106-066-6.

HAVRÁNEK, B. Nářečí česká. In: HUJER, O., ed. *Československá vlastivěda III. Jazyk*. Praha: Sfinx, 1934, s. 81–218.

HLUBINKOVÁ, Z. *Tvoření slov ve východomoravských nářečích*. Brno: Masarykova univerzita, 2010. ISBN 978-80-210-5295-6.

CHROMÝ, J. *Protetické v- v češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 2017. ISBN 978-80-7308-717-3.

CHROMÝ, J. a E. LEHEČKOVÁ, eds. *Rozhovory s českými lingvisty II*. Praha: Akropolis, 2009. ISBN 978-80-86903-95-8.

IREINOVÁ, M. Nadnárodní jazykové atlasy a česká dialektologie. In: HOLUB, Z. a R. SUKAČ, eds. *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, 2011, 157–163. ISBN 978-80-7248-773-8.

IREINOVÁ, M. Úkoly české dialektologie na počátku 21. století. *Gwary dziś*. 2021, 14, s. 11–16. ISSN 1898-9276. Dostupné též z: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/gd/article/view/30353>

IREINOVÁ, M. a H. KONEČNÁ. *Nářečí dříve a nyní: Český jazykový atlas*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., 2015. Věda kolem nás, řada Pro všední den, sv. 37. Dostupné též z: http://www.vedakolemnas.cz/miranda2/m2/sys/galerie-download/VKN_37web.pdf

IREINOVÁ, M. a H. KONEČNÁ. *Slovník nářečí českého jazyka*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., 2016. Věda kolem nás, řada Pro všední den, sv. 48. ISSN 2464-6245. Dostupné též z: http://www.vedakolemnas.cz/miranda2/m2/sys/galerie-download/VKN_48web.pdf

IREINOVÁ, M. a P. PŘADKOVÁ, eds. *Slovanský jazykový atlas: Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt*. Sv. 9. Praha: Academia, 2019. ISBN 978-80-200-3105-1.

IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK, M. POSPÍŠIL, J. KONÍČEK a A. VONDRÁKOVÁ. *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. 56 s. ISBN 978-80-244-5846-5.

IREINOVÁ, M., Z. KOMÁRKOVÁ, J. KONÍČEK, T. KOPECKÁ, T. KRCH, F. KUBEČEK, R. NÉTEK, P. PŘADKOVÁ, S. SPINKOVÁ, B. STUPŇÁNEK, M. ŠIMEČKOVÁ, M. ŠÍPKOVÁ, Š. TESAŘ, A. VONDRÁKOVÁ a V. VOŽENÍLEK. *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, 2022. 136 s. ISBN 978-80-88211-16-7.

Jak se kde mluvilo a mluví. Interaktivní mapa s nahrávkami nářečí. Dostupné z: http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/

JINDŘICH, J. *Chodsko*. Praha: ČSAV, 1956.

KARLÍK, P., M. NEKULA a J. PLESKALOVÁ, eds. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016. ISBN 978-80-7422-480-5. Dostupné též z: <https://www.czechency.org/>

KELLNER, A. *Východolašská nářečí*. Brno: Melantrich, 1946–1949. 2 sv.

KELLNER, A. K opavskému jazykovému zeměpisu. *Slezský sborník*. 1952, 50, s. 103–112.

KLOFEROVÁ, S. Ta, či ten sršeň? *Naše řeč*. 1996, 79, s. 187–191. ISSN 0027-8203. Dostupné též z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=7328>

KLOFEROVÁ, S. K morfologickým moravismům. In: MINÁŘOVÁ, E. a K. ONDRÁŠKOVÁ, eds. *Spisovnost a nespisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2004, s. 50–54. ISBN 80-210-3568-4.

KLOFEROVÁ, S. Dialektologie. In: PLESKALOVÁ, J., M. KRČMOVÁ, R. VEČERKA a P. KARLÍK, eds. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007, s. 336–376. ISBN 978-80-200-1523-5.

KLOFEROVÁ, S. *Mluva v severomoravském pohraničí*. Brno: Masarykova univerzita, 2000. ISBN 80-210-2470-4.

KLOFEROVÁ, S. a M. ŠÍPKOVÁ, eds. *Život ve slovech, slova v životě. Procházka labyrintem českých nářečí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2018. ISBN 978-80-7422-657-1.

KOLAJA, M. *Nářečí na Kyjovsku a Ždánsku*. Kyjov: Učitelstvo okresu kyjovsko-ždánského, 1934.

KOMÁRKOVÁ, Z. Nářeční pojmenování velkého kusu chleba. *Naše řeč*. 2013, 96, s. 141–150. ISSN 0027-8203. Dostupné též z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=8287>

KOPECKÁ, T. Lexém *doktor* v nářečích českého jazyka. *Bohemica Olomucensia*. 2021, 13(2), s. 70–79. ISSN 1803-876X. Dostupné též z: https://kb.upol.cz/fileadmin/userdata/FF/katedry/kbh/veda_a_vyzkum/bohemica_olomucensia/bo_2021_2_web.pdf

KRČMOVÁ, M. Protetické v v brněnské městské mluvě. *Naše řeč*. 1974, 57, s. 243–248. Dostupné též z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5794>

KUBEČEK, F. Čechy versus Morava, tentokrát v jazyce. In: *Věda na doma* [online]. © Středisko společných činností AV ČR, v. v. i. Dostupné z: <https://www.avcr.cz/export/sites/avcr.cz/.content/galerie-souboru/pro-verejnost/Cechy-versus-Morava-tentokrat-v-jazyce.pdf>

LAMPRECHT, A. Z historické dialektologie opavské. *Slezský sborník*. 1951, 49, s. 334–339.

LAMPRECHT, A. *Středoopavské nářečí*. Praha: SPN, 1953.

LAMPRECHT, A., ed. *České nářeční texty*. Praha: SPN, 1976.

LAMPRECHT, A., D. ŠLOSAR a J. BAUER. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. oprav. a dopl. vyd. Praha: Academia, 1968.

Nežit. *Naše řeč*. 1920, 4, s. 126.
Dostupné též z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1863>

PORÁK, J. *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.

PRAVDOVÁ, M., ed. *Čeština nově od A do Ž*. Praha: Academia, 2016. ISBN 978-80-200-2560-9.

PŘADKOVÁ, P. *Slovanský jazykový atlas*. Praha: Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., 2020. Věda kolem nás, řada Prostory společné paměti, sv. 105. ISSN 2464-6245. Dostupné též z: <http://www.vedakolemnas.cz/miranda2/m2/sys/galerie-download/VKN-105.pdf>

Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN, 1935–1957. 8 sv.

REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.

Slovník nářečí českého jazyka [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2016–. Dostupné z: <http://sncj.ujc.cas.cz>

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku [online]. Brno: dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2014–. Dostupné z: <http://spjms.ujc.cas.cz>

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1960–1971. 4 sv.

ŠEBESTOVÁ, A. *Lidské dokumenty*. Praha: Fr. Borový, 1947.

ŠIMEČKOVÁ, M. (Dis)kontinuita češtiny 16.–18. století na příkladu hláskosloví. *Slavia Occidentalis*. 2020, 77, s. 123–133. ISSN 0081-0002. Dostupné též z: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/so/article/view/31077/27488>

ŠIMEČKOVÁ, M. Beleš, cviboch, trnčené koláč aneb jak se dříve hodovalo na Hané. In: RUSINOVÁ, E., ed. *Přednášky a besedy z LIV. ročníku Letní školy slovanských (bohemistických) studií*. Brno: Masarykova univerzita, 2021, s. 192–205. ISBN 978-80-210-9883-1.

ŠIMEČKOVÁ, M. Co se nedostalo do Českého jazykového atlasu: nářeční pojmenování střenky. *Naše řeč*. 2021, 104, s. 52–63. ISSN 0027-8203.

ŠIMEČKOVÁ, M. *Dynamika kulturní češtiny 16.–18. století: Čtyři případové studie z roviny hláskosloví*. Praha: Academia, 2022. ISBN 978-80-200-3302-4.

ŠIPKOVÁ, M. K původu pojmenování z tematického okruhu zemědělské terminologie. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. 1995, A 43, s. 97–103. ISSN 0231-7567. Dostupné též z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/101005/A_Linguistica_43-1995-1_11.pdf?sequence=1

ŠIPKOVÁ, M., L. ČIŽMÁROVÁ a S. KLOFEROVÁ. Jak se kde mluví. Nářečí v České republice. Mapa. *Lidové noviny*. 2007, 20, 258, příloha Čeština v práci. ISSN 0862-5921.

ŠTAJER, M. V. *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Praha: Jezuitská tiskárna, 1668. Dostupné též z: <https://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/StajerZpusob1668>

THOMAYER, J. a K. CHODOUNSKÝ. *Zdravotní slovník: poučení o věcech lékařských pro kruhy širší*. Praha, 1901.

TRÁVNÍČEK, F. *Moravská nářečí*. Praha: Národopisná společnost československá, 1926.

UTĚŠENÝ, S. *Nářečí přechodného pásu česko-moravského. Hláskosloví*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1960.

VESELÝ, V. Kategorie kvantity a její vyjadřování v jazyce. In: ULIČNÝ, O. a O. BLÁHA, eds. *Úvahy o české morfologii. Studie k moderní mluvnici češtiny*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, s. 85–101. ISBN 978-80-244-3633-3.

VOJTOVÁ, J. *Slovník středomoravského nářečí horského typu*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 978-80-210-4674-0.

VOLEKOVÁ, K., ed. *Ortographia Bohemica*. Praha: Akropolis, 2019.

VONDRÁKOVÁ, A. *Map symbol design: Presenting abstract topics with advanced symbology*. Abstracts of the International Cartographic Association [online]. 2020, 2, 1–2 [cit. 2021-10-4]. ISSN 2570-2106. DOI 10.5194/ica-abs-2-7-2020

VONDRÁKOVÁ, A., V. VOŽENÍLEK a J. RYCHTAŘÍKOVÁ. *Atlas vysokého školství v České republice 2001–2014*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. ISBN 978-80-244-5139-8.

VORÁČ, J. *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1955.

VOŽENÍLEK, V., M. IREINOVÁ, A. VONDRÁKOVÁ a J. KONÍČEK. *Mapping, synthesis and visualization of Czech dialects*. International Journal of Cartography. 2022, 8(1), s. 148–163. DOI 10.1080/23729333.2021.1978039

VOŽENÍLEK, V., J. KAŇOK et al. *Metody tematické kartografie: vizualizace prostorových jevů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011. ISBN 978-80-244-2790-4.

VOŽENÍLEK, V., J. KONÍČEK a A. VONDRÁKOVÁ. *Improving the concept of dialect maps based on geoinformatization of Czech dialectologic research*. Abstr. Int. Cartogr. Assoc., 5, 15. Dostupné z: <https://doi.org/10.5194/ica-abs-5-15-2022>, 2022

VOŽENÍLEK, V. a M. KOZÁKOVÁ. Geoinformation Technologies in Atlas Production. In: GAJOS, M. a M. STYBLIŇSKA, eds. *Geoinformation Challenges*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 2008, s. 291–303. ISBN 83-918826-4-0. ISSN 953-6129-31-0.

VOŽENÍLEK, V. a A. VONDRÁKOVÁ. *Systematic Cartography in Web Atlas Engineering*. Proceedings of the 17th International Multidisciplinary Scientific GeoConference SGEM 2017, (SGEM2017) 29 June – 5 July, 2017, 17(23), s. 679–686. ISBN 978-619-7408-03-4. ISSN 1314-2704. DOI 10.5593/sgem2017/23/S11.085

VYHLÍDAL, J. *Pod hanáckou oblohou*. Praha: Lidová demokracie, 1958.

Materiálové zdroje dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR

Archiv lidového jazyka

Archiv zvukových záznamů nářečních promluv

Zdroje kartografických dat

Data ArcČR 500 3.3 © ArcČR, ARCDATA PRAHA, ZÚ, ČSÚ, 2016.

DIALEKTOLOGICKÉ ODDĚLENÍ ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ AKADEMIE VĚD ČR

Dialektologické oddělení je součástí Ústavu pro jazyk český od jeho založení v roce 1946. V roce 1952 vznikla brněnská pobočka dialektologického oddělení a po reorganizaci ústavu v roce 1983 byla do Brna převedena téměř veškerá dialektologická činnost. V současnosti je brněnské dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se systematicky zabývá zkoumáním tradičních teritoriálních dialektů a jejich vývojem. Jeho výstupy jsou oceňovány odbornou domácí i mezinárodní komunitou, velký zájem o nářeční výzkumy a jejich výsledky projevují rovněž laičtí badatelé a veřejnost.

Činnost dialektologického oddělení se od počátku soustředí především na soustavné výzkumy dialektů českého jazyka a na zpracování bohatého nářečního materiálu uloženého v Archivu lidového jazyka a v Archivu zvukových záznamů nářečních promluv. Pracovníci oddělení pravidelně vyjíždějí na nářeční výzkumy, aby získali další materiály pro rozšíření archivů.

Dialektologické oddělení se zaměřuje na geolingvistické a lexikografické zpracování nářečního materiálu. Na pracovišti vznikají jazykové atlasy regionální (např. *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*) a národní (*Český jazykový atlas*, knižně 1992–2011, PDF verze <https://cja.ujc.cas.cz/>, HTML verze <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>; *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*, 2020; *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*, 2022). Oddělení je zapojeno též do dlouhodobých mezinárodních projektů *Evropský jazykový atlas* (<https://lingv.ro/atlas-linguarum-europae>) a *Slovanský jazykový atlas* (<http://slavatlas.org/>).

Lexikograficky je nářeční materiál zpracováván v rovině apelativní i propriální. Apelativní lexikum je postupně publikováno ve *Slovníku nářečí českého jazyka* (<https://sncj.ujc.cas.cz/>), propriální materiál ve *Slovníku pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (<https://spjms.ujc.cas.cz/>).

Dialektologické oddělení úzce spolupracuje s akademickými i univerzitními pracovišti na společných výzkumných projektech, nemalý podíl z této spolupráce patří i pedagogickému působení pracovníků oddělení. Vysokoškolští studenti jsou školeni v metodách dialektologického výzkumu a sami se pak na výzkumech aktivně podílejí.

Důležitou složkou činnosti oddělení je též popularizační činnost, jež zahrnuje přednášky pro školy a veřejnost, zapojení do Týdne Akademie věd, stáže pro středoškolské studenty v rámci projektu Otevřená věda, vystoupení v médiích.

Významným počinem, který připravili dialektologové spolu s Katedrou geoinformatiky Univerzity Palackého v Olomouci, byla výstava „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“, prezentovaná v roce 2022 v Olomouci ve Vlastivědném muzeu a v Brně v Moravské zemské knihovně a v Galerijní tramvaji (www.ceskanareci.cz/vystavy). Výstava a *Atlasy nářečí českého jazyka* patří k výsledkům společného projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“ (DG20P02OVV029), jež podpořilo Ministerstvo kultury v rámci programu NAKI II.

Podrobnější informace jsou dostupné na www.ujc.cas.cz, www.ceskanareci.cz.

Ústav pro jazyk český
Akademie věd České republiky

KATEDRA GEOINFORMATIKY

UNIVERZITY PALACKÉHO V OLOMOUCI

Katedra geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci je ve svém oboru známým a respektovaným akademickým subjektem. Tento kredit získala především bohatou publikační činností, kvalitními studijními programy, aktivní účastí na vrcholných odborných akcích, řešením odborných studií a grantů a řadou odborných aktivit (pořádáním konferencí, vydáváním vědeckých monografií, map a atlasů, členstvím ve vrcholných orgánech odborných společností kartografů, geoinformatiků a geografů).

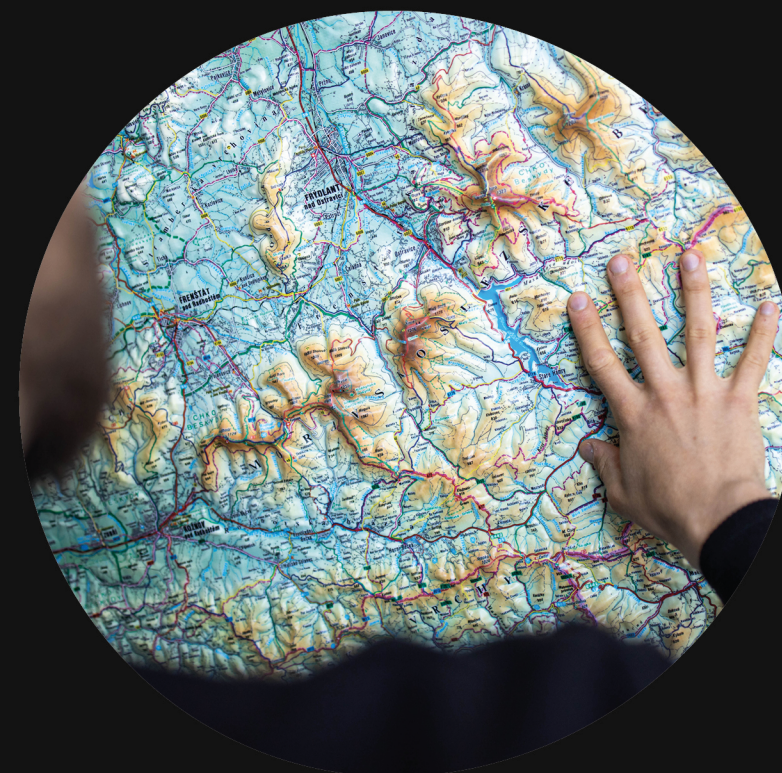
Katedra se odborně profiluje zejména v oblasti kartografické tvorby map, především v edici M·A·P·S, např. *Klimatické oblasti Česka podle Quitta*, *Topografické ortofotomapy*, *Postindustriální krajiny Česka*, a atlasů (*Atlas podnebí Česka*, *Hranicko*, *Atlas fenologických poměrů Česka*, *Atlas dopravní dostupnosti ČR*, *Atlas vysokého školství*, *Atlasy nářečí českého jazyka* aj.) a v oblasti geoinformačních technologií. Vedle vědeckovýzkumných grantů a kartografických projektů byly na Katedře geoinformatiky řešeny projekty věnované pokročilým výpočetním metodám při odhalování prostorových vazeb v přírodních a socioekonomických systémech.

Katedra aktivně spolupracuje s řadou významných domácích pracovišť, např. Český hydrometeorologický ústav, Český statistický úřad, Český úřad zeměměřický, Akademie věd ČR a katastrální či Krajský úřad Olomouckého kraje, a mnoha zahraničními univerzitami, např. v Salcburku, Londýně, Bochumi, Lipsku, Krakově, Budapešti, Trondheimu, Vídní, Turku, Paříži, Valencii nebo Istanbulu.

Katedra garantuje studium geoinformatiky a kartografie ve všech stupních (bakalářský, navazující magisterský a doktorský v denní i kombinované formě). V rámci programu Erasmus Mundus Joint Master Degree nabízí studijní obor Copernicus Master in Digital Earth. Každoročně z katedry vyjíždějí studenti na zahraniční studijní a výzkumné pobyty, stejně tak na katedru přijíždějí studenti z evropských univerzit.

V projektu „*Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit*“ (DG20P02OVV029), jež podpořilo Ministerstvo kultury v rámci programu NAKI II, byli zapojeni odborníci na digitální kartografii, správu prostorových dat a vývoj programových produktů. Pro data terénního dialektologického šetření byly vytvořeny databázové a programové produkty a z nich kartografické výstupy. Kromě tří nářečních atlasů byl sestaven otevřený software pro pořizování a organizaci multimediálních nářečních dat a software pro víceúrovňovou organizaci nářečních mapových podkladů.

Více informací o olomoucké geoinformatice a kartografii je dostupných na stránkách www.geoinformatics.upol.cz.

KATEDRA GEOINFORMATIKY
Univerzita Palackého v Olomouci

Ireinová, Martina, 1970-
Atlas nářečí českého jazyka. Deklinace substantiv / autoři Martina Ireinová, Vít Voženílek, Jakub Koníček, Petra Přadková, Martina Šimečková, Milena Šípková, Alena Vondráková, Tereza Kopecká, Filip Kubeček, Tadeáš Krch. -- 1. vydání. -- Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2022. -- 105 stran. -- (M.A.P.S. (Maps and Atlas Product Series) ; num. 26)
Anglické resumé
Nad názvem: Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky; katedra geoinformatiky, Univerzita Palackého v Olomouci
-- Vydáno pro katedru geoinformatiky. -- Obsahuje bibliografii

ISBN 978-80-244-6245-5 (kroužková vazba)

* 811.162.3 * 81'282 * 81'367.622 * 81'366.2 * 81'28 * (437.3) * (084.4)
– čeština
– dialekty
– podstatná jména
– skloňování
– geografická lingvistika -- Česko
– dialektologie -- Česko
– jazykové atlasy

811.162.3 - Čeština [11]
912 - Mapy. Atlasy. Glóby [7]

Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv

Autoři

PhDr. Martina Ireinová, Ph.D. ¹
prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc. ²
Mgr. Jakub Koníček ²
Mgr. Petra Přadková ¹
Mgr. Marta Šimečková, Ph.D. ¹
PhDr. Milena Šípková, CSc. ¹
RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M. ²
Mgr. Tereza Kopecká ¹
Mgr. Filip Kubeček ¹
Bc. Tadeáš Krch ¹

¹ Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i.

² Katedra geoinformatiky, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

Předseda ediční rady	prof. RNDr. Vít Voženílek, CSc.
Odpovědný redaktor	Mgr. Jiří Slavík, Ph.D.
Technická redakce	Mgr. Jakub Koníček, Mgr. Jakub Žejdlík, RNDr. Alena Vondráková, Ph.D., LL.M.
Příprava dat	RNDr. Rostislav Nétek, Ph.D., Mgr. Bronislav Stupňánek, Ph.D., Mgr. Šimon Tesař
Grafický návrh a sazba	Mgr. Jakub Koníček, Mgr. Jakub Žejdlík
Fotografie	Archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR, Viktor Čáp, Jakub Gana, Jakub Koníček, Martin Sadílek

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci, Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.vydavatelstvi.upol.cz

Publikace neprošla redakční a jazykovou úpravou ve vydavatelství.

1. vydání
Olomouc 2022

DOI: 10.5507/prf.22.24462455
ISBN 978-80-244-6245-5
VUP 2022/0507

Doporučená citace: IREINOVÁ, M., V. VOŽENÍLEK et al. *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*.
Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2022. 106 s. Edice M·A·P·S· Num. 26. ISBN 978-80-244-6245-5.

Univerzita Palackého
v Olomouci

9 788024 462455